

MÂTÜRÎDÎ DÜŞÜNCENİN TEŞEKKÜLÜNDE MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN ROLÜ VE ETKİLERİ

Dr. Hakan YILDIZHAN

Editörler
Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ
Doç Dr. Mehmet Emin GÜNEL

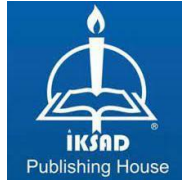

MÂTÜRÎDÎ DÜŞÜNCENİN TEŞEKKÜLÜNDE MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN ROLÜ VE ETKİLERİ

Dr. Hakan YILDIZHAN

Editörler
Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ
Doç Dr. Mehmet Emin GÜNEL

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.17642473>

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Pubicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-390-7

Cover Design: İbrahim KAYA

November / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in vefatının ardından İslam toplumunda ortaya çıkan fıkrî ayrışmalar, yeni meselelerin gündeme gelmesine ve bu meselelerin sistemli bir biçimde ele alınması ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. Peygamber döneminde yaşanmayan pek çok itikadî ve amelî problem, sonraki nesiller için çözülmesi gereken temel konular hâline gelmiş; zamanla bu meselelerin tasnif edilmesi zorunlu hâle gelmiştir. Başlangıçta iç içe yürüyen Kelam, Fıkıh ve Hadis gibi İslam ilim dalları, zaman içinde kendi yöntem ve kavramlarıyla müstakil disiplinlere dönüşmüştür. Bu süreçte İslam'ın temelini teşkil eden akaîd alanı "Kelam İlmi" olarak adlandırılarak teolojik meselelerin aklî yöntemlerle temellendirildiği ve savunulduğu bir ilim hüviyeti kazanmıştır.

Tarih boyunca kelam alanında pek çok mütekellim yetişmiş; bu isimler hem kendi dönemlerinin fıkrî ihtiyaçlarına cevap vermiş hem de İslam düşüncesinin gelişimine yön vermiştir. Bu değerli kelimciler arasında Sadru'l-İslam Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdülkerim el-Pezdevî (ö. 493/1100) özel bir konuma sahiptir. İmam Pezdevî, Mâtürîdî kelam ekolünün sistemleşmesi, savunulması ve yeni nesillere aktarılması noktasında büyük katkılar sunmuş, İmam Mâtürîdî'den sonraki dönemde Mâtürîdîliğin yeniden görünürlük kazanmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Buna rağmen, İmam Pezdevî'nin ilmî şahsiyeti ve Mâtürîdî kelamındaki yeri üzerine yapılan araştırmalar yok denecek kadar azdır. Günümüz ilim dünyasında böylesine önemli bir mütekellimin yeterince tanınmaması dikkat çekici bir eksikliktir.

Ehl-i Sünnet'in iki büyük itikadî mezhebinden biri olan Mâtürîdîliğin kurucusu İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) sonrası dönemde Ehl-i Sünnet akidesini derli toplu bir biçimde ele alan en önemli isimlerden biri Sadru'l-İslam el-Pezdevî'dir. Ne var ki, onun hayatını, ilmî kişiliğini ve kelam ilmine katkılarını kapsamlı şekilde inceleyen müstakil bir çalışmanın bulunmaması hem Mâtürîdîlik araştırmaları hem de genel kelam tarihi açısından büyük bir boşluk teşkil etmektedir.

Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Amacımız, İmam Pezdevî'nin özelde Mâtürîdîlik, genel olarak ise Ehl-i

Sünnet kelam ilmine yaptığı katkıları tespit etmek, sistematik bir biçimde değerlendirmek ve ilmî literatüre kazandırmaktır. Elinizdeki eser, hem İmam Pezdevî'nin ilmî kişiliğini görünür kılmayı hem de Mâtürîdî düşünce geleneğinin tarihsel gelişimini daha iyi anlamaya katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Çalışma boyunca her konuda desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi. Lütfü CENGİZ'e teşekkürü bir borç bilirim. Eserin editörlüğünü üstlenerek değerli katkılarıyla metnin olgunlaşmasını sağlayan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ ve Doç. Dr. Mehmet Emin GÜNEL'e şükranlarımı arz ederim.

Bu çalışmanın, İslam kelam tarihi açısından mühim bir düşünürün yeniden hatırlanmasına vesile olması ve Mâtürîdîlik araştırmalarına yeni bir zemin teşkil etmesi temennisiyle...

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah' tandır.

Hakan YILDIZHAN

Konya-2025

Bu çalışma yazarın, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Bilim Dalı'nda 2019 yılında tamamlanan "Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin Mâtürîdî Kelam Sistemine Katkıları" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amaç, Yöntem ve Metodu	8
2. Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin Hayatı ve Eserleri	9
2.1. Pezdevî'nin Hayatı	9
2.2. Pezdevî'nin Yaşadığı Çevre	13
2.3. Pezdevî'nin Eserleri	16

BİRİNCİ BÖLÜM

PEZDEVÎ'NİN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

1.1. İlahiyyat	18
1.1.1. Bilgi Anlayışı	18
1.1.2. Allah Anlayışı	20
1.1.3. İman Anlayışı	25
1.1.4. İnsan Fiilleri	30
1.2. Nübüvvet/Peygamberlik	32
1.2.1. Nübüvvetin Gerekliliği ve İspatı	33
1.2.2. Peygamberin Nitelikleri	35
1.3. Sem'iyyat	37
1.3.1. Diriliş/Ba's	37
1.3.2. Sırat	40
1.3.3. Şefa'at	41
1.3.4. Cennet- Cehennem	43
1.4.5. Kabir Hayatı	44
1.4. Hilafet/ İmamet Meselesi	46

İKİNCİ BÖLÜM

PEZDEVÎ VE MATURİDİLİK

2.1. Pezdevî'den Önce Mâtürîdîlik	56
2.2. Pezdevî'nin Yaşadığı Çağda Kelam İlmindeki Gelişmeler	59

2.3. Pezdevî'nin Metodu	61
2.4. Pezdevî'nin Mezhebine Katkıları	63
a) Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin ihtilafları;.....	66
b) İbn Küllâb'ın ihtilafları;.....	67
SONUÇ	69
BİBLİYOGRAFYA	72

KISALTMALAR

A. g. e.	: Adı geçen eser.
A. g. m.	: Adın geçen makale.
A. s.	: Aleyhi selam.
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
B.	: Bin, İbn.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
C. c.	: Celle celaluhu.
C.Ü	: Cumhuriyet Üniversitesi.
Çev.	: Çeviren.
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
Haz.	: Hazırlayan.
Hz.	: Hazreti.
Krş.	: Karşılaştırınız.
Nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
Ra.	: Radiyallahu anh.
Thk.	: Tahkik eden.
Trs.	: Tarihsiz.
Ö.	: Ölümü, ölüm tarihi.
S.	: Sayfa.
S. a. v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem.

GİRİŞ

Hız. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar derin fikri ayrılıklara düşmüşlerdir. Peygamber döneminde ortaya çıkmayan birçok meselenin bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Zaman ilerledikçe bu problemlerin tasnif edilerek ele alınması gündeme gelmiştir. Bundan dolayı Kelam, Fıkıh, Hadis gibi ilim dalları iç içe iken zamanla birbirinden ayrılmışlardır. Bu itibarla İslam'ın temelini oluşturan akaid/itikad alanı "Kelam İlmi" olarak adlandırılmaya başlandı ve İslam inancı bu ilimle savunulur hale geldi. Her ilimde olduğu gibi kelam ilmi alanında da birçok kelamcı yetişmiştir. Bu kelam alimleri silsilesi içerisinde Sadru'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî (ö.493/1100) de bulunmaktadır. Sadru'l-İslâm el-Pezdevî, Mâtürîdî Kelam Ekolü'nün sistemleşmesine büyük katkıları bulunan bir kelamcıdır. Ancak Mâtürîdî Kelam ekolüne büyük katkıları olan bu zat, maalesef gerekli değeri görmemiş ve hakkında yok denecek kadar az sayıda eser ortaya konmuştur. İmam Muhammed el-Pezdevî'nin günümüz araştırmacılarınca dikkatlerden kaçması veya göz ardı edilmiş olması bizi şaşırtan bir durumdur. Zira Muhammed el-Pezdevî, Mâtürîdî Kelam Okulu içerisinde İmam Mâtürîdî'den sonra ikinci adam mesabesinde bir mütekellimdir. Bu itibarla biz de bu kelam aliminin gerek ilim dünyasına tanıtılması gerekse de fikri müktesebatının konunun araştırmacılarının istifadesine sunulması gayreti içerisindeyiz.

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdîliğin gelişimi açısından önemli bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemde üstlendiği kadılık görevi nedeniyle birçok fikir akımıyla karşılaşan Pezdevî, toplumun zihnini çok iyi okumasını bilmiş, bunu da yazdığı eserlerde ortaya koymuştur. Bu özelliği kelam alanında yazdığı *Usûlü'd-Din* adlı eserinde açıkça ortaya çıkmaktadır.¹

Ehl-i Sünnet'in iki büyük mezhebinden biri olan Mâtürîdîliğin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den sonra derli toplu şekilde Ehl-i Sünnet akidesini ortaya koyan Sadru'l-İslâm el-Pezdevî'nin kendisi ve Mâtürîdî kelamındaki konumu hakkında tespit edebildiğimiz kadarıyla elimizde eser

¹ Ebû'l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1383/1963), 154, 193.

bulunmamaktadır. Bizim bu çalışmayı yapmaktaki amacımız, İmam Pezdevî'nin kendinden sonra gelen özelde Mâtürîdîlik genelde ise Ehl-i Sünnet kelim geleneğine yaptığı katkıların irdelenmesidir.

1. Araştırmanın Amaç, Yöntem ve Metodu

Kelam konusu itibariyle, akaid dediğimiz iman esasları üzerine yoğunlaşan bir ilimdir. Kelam geleneğine baktığımızda kelimciler bu ilmi; dini inancın doğruluğunu ifade eden deliller getirmek, muhaliflerin delillerini çürütmek ve karşı gelenlerin şüphelerini izale etmek şeklinde yaparken, aslında kelami cedel metodundan da bahsetmektedirler. Kelam ilmi icabi/olumlu ve selbi/olumsuz iki yöntemi kullanmaktadır. Bunların ilkinde dini akideyi kesin delillerle kanıtlama cihetine gidilirken, ikinci yöntemde ise muhaliflerin delillerini çürütme ve şüpheleri ortadan kaldırma metodu benimsenmektedir.² Çalışmamızda da genel olarak bu metot izlenmiş, Pezdevî'nin konulara yaklaşımında kullandığı akli ve nakli deliller dengeli bir şekilde harmanlanmıştır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve Pezdevî'nin unutulmaya yüz tutma/göz ardı edilme sebeplerinin ortaya konulabilmesi için yaşadığı çevre, yaşadığı dönemde kelam ilmindeki gelişmeler ve Mâtürîdîliğin arka planı olan Hanefilik üzerinde durulmuştur. Ayrıca okuyucunun mukayese yapabilmesine ve konunun daha iyi kavranmasına katkı sağlamak amacıyla, Pezdevî'nin Mâtürîdîliğe olan katkılarından önce Mâtürîdîliğin Pezdevî'den önceki durumu da ele alınmıştır.

Bu çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, İmam Muhammed el-Pezdevî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı ilmî çevre ele alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Pezdevî'nin ilâhiyyât, sem'îyyât ve nübüvvet alanlarındaki kelâmî görüşleri, kendi eserleri başta olmak üzere gerekli görüldüğünde diğer kaynaklarla karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. İkinci ve son bölümde ise, Mâtürîdî kelâm ekolünün Pezdevî'den önceki durumu değerlendirildikten sonra, eserin ana konusunu teşkil eden Pezdevî'nin Mâtürîdîliğin teşekkülüne yaptığı katkılar ve kendisinden sonraki Hanefî-Mâtürîdî kelâmcılar üzerindeki

² Hasan Hanefî, "Kelâm İlminin Yöntemi", çev. Nadim Macit, *Dini Araştırmalar* 3/8 (Eylül-Aralık 2000), 149.

etkileri ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Muhammed el-Pezdevî'nin eserleri titizlikle taranarak fişlenmiş; konuyla ilgili akademik literatür ile onun yaşadığı döneme dair telif eserler incelenmiş; ayrıca Kur'an ayetleri ve çeşitli kelâmî kaynaklardan yararlanılarak açıklamalar ve mukayeseler yapılmıştır.

2. Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin Hayatı ve Eserleri

2.1. Pezdevî'nin Hayatı

Maveraünnehir bölgesi, tarih boyunca birçok ilim ve fikir adamının yetişmesine kaynaklık etmiştir. Bu bölgede pek çok alim yetişmesine rağmen, bölgede yetişen kelimacılar hakkında araştırma yapılmak istendiğinde kaynak bulunamaması problemi ortaya çıkmaktadır. Bunun en büyük sebebi, bu bilginlerin yaşadığı bölge olan Maveraünnehir, eski adıyla Hayatıla'da biyografiye gereken önemin verilmemiş olmasıdır. Bu itibarla biz de Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'yi araştırırken aynı problemle karşılaştık. Tabakat kitaplarında birçok ilim adamıyla alakalı geniş malumat bulunmasına rağmen, İmam Muhammed el-Pezdevî hakkındaki bilgiler birkaç satırdan ibaret kalmaktadır. Biz de bu bilgi kırıntılarını bir süzgeçten geçirip peyder pey aktarmaya gayret göstereceğiz.

Kaynaklarda "Sadru'l-İslam Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî" olarak geçen İmam Pezdevî, 421(1030) yılında bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan, Nesefe³ altı fersah⁴ uzaklıkta bir kale şehir⁵ olan, Bezde/Pezde'de dünyaya gelmiştir.⁶ Doğduğu yere nispetle kendisine "el-Pezdevî" künyesi verilmiştir. Doğduğu bölgeye bakıldığında, İmam Pezdevî'nin Türk asıllı olduğunu söylemek mümkündür. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki Pezdevî denilince akla ilk olarak, Ebü'l-Üsr Fahu'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî 400-482(1010-1089) gelmektedir. Bu zat İmam Pezdevî'nin ağabeyi ve hocasıdır. Daha çok fıkıh alanında temayüz eden Fahu'l-İslâm Ali b.

³ Nesef: Semerkand' da Ceyhun arasında bulunan bir şehir. [Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *el-Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 5/285.]

⁴ 6 fersah: 30km.

⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemü'l-büldân*, I/ 409.

⁶ Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1992), 275.

Muhammed el-Pezdevî, "Usûl-i Pezdevî" adıyla meşhur olan fıkıh usulü kitabının müellifidir.⁷

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, ilk tedrisatını babasından almış, babası ona dedesi Abdülkerim b. Mûsâ b. İsa el-Pezdevî (ö.390/1000)'nin İmam Mâtürîdî'den aldığı ilmi nakletmiştir.⁸ Ardından bulunduğu muhitte birçok Hanefî-Mâtürîdî alimden ilim tahsilinde bulunmuştur.

Kaynaklarda İmam Pezdevî'nin çocukluk ve gençlik yıllarıyla alakalı bilgilere rastlayamamaktayız. Ancak dedesi Ebû Muhammed Abdülkerim b. Mûsâ el-Pezdevî (ö.390/1000)'nin İmam Mâtürîdî'ye talebelik etmiş olması, ilk tedrisatını babasının yanında yapmış olması ve abisi Ali b. Muhammed el-Pezdevî'nin özellikle fıkıh alanında temayüz eden bir alim olması dolayısıyla, çocukluk ve gençlik yıllarını ilim ve irfan açısından velud bir çevrede geçirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bir süre hadis ve fıkıh eğitimi aldığını da yine kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁹

Pezdevî zaman zaman ders okuduğu hocalarından bahsetmektedir. İsmen zikrettiği hocalarından bazıları; Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed en-Nisaburi, Şeyh İmam Ebü'l-Hattab'dır. Bazen de hocalarından bahsetmekte, ancak isim zikretmemektedir.¹⁰ Bazen okuduğu kitaplardan ve müelliflerin isimlerini de veren Ebü'l-Yüsr, Hanefî-Mâtürîdî alimlerin eserlerini okumasının yanında, Eş'ariyye'nin kurucusu İmam Ebü'l-Hasen el-Eş'ari (ö.324/936)'nin eserlerinden bazılarını da okumuştur. O, bunun yanında kendi ekolü dışında kalan filozof ve kelamcılarının da eserlerinden okuma fırsatı bulmuştur. Bunlara örnek olarak Ebû Ali el-Cübbai (ö.303/916), Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bi (ö.319/931), Ebû İshak İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (ö.231/845), Kadı Abdülcebbar (ö.415/1025), Muhammed b. Heysam (ö.432/1040 [?]), el-İsfirazi (ö.515/1121'den önce) ve İshak el-Kindi

⁷ Ferhat Koca- Murteza Bedir, "Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/264- 266.

⁸ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlû'd-dîn*, çev. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2015), 13; Metin Yurdağır, *Ünlü Türk Kelamcıları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 72.

⁹ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 19/49; Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed el-Kuraşı, *el-Cevâhirü'l-mudiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 4/98-99.

¹⁰ el-Pezdevî, *Usûlû'd-Din*, s. 13; Şerafettin Gölcük, "Türkistanlı Bir Kelamcı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1985), 1.

(ö.252/866 [?])'yi sayabiliriz.¹¹ Ayrıca o kelim alanı dışında, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (ö.189/805)'nin "*es-Siyeru'l-Kebir*", Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Mervezi (ö.275/888)'nin "*el-Münteka*" ve Kerhi (ö.340/952)'nin "*el-Muhtasar fi'l-fıkıh*" adlı eserlerini incelemiştir.

Ayrıca ifade etmek gerekir ki, Pezdevî'ye ilim ehlinin "*Ebü'l-Yüsr*" (Kolaylığın Babası) demesinin nedeni, eserlerinin kolay anlaşılır bir dile sahip olmasıdır. Buna mukabil abisi Ali b. Muhammed'e, "*Ebü'l-Üsr*" (Zorluğun Babası) denmesinin nedeni ise eserlerinin zor anlaşılır olmasından ileri gelmektedir.¹²

İmam Pezdevî, Kur'an'ı Kerim'i incelerken; İmam Mâtürîdî (ö.333/944)'nin "*Te'vilatü'l-Kur'an*"ı, İshak b. İbrahim Rahuya el-Hanzali (ö.237/851)'nin "*Kitabü't-Tefsir*"ı, Abd b. Humeyd el-Keysi (ö.249/863)'nin "*Tefsiru'l-Kur'an*"ı ve Dahhak el-Hilali (ö.105/723)'nin -adını zikretmediği- tefsirlerine itimat etmiştir.¹³ Ayrıca o, hadis konusunda ise Müslim'in "*el-Cami'u's-Sahih*"ine ve Ebû Davud'un "*Sünen-i Ebû Davud*" una itimat etmiştir.¹⁴

Ebü'l-Yüsr'ün hayatı Semerkand ile Buhara arasında geçmiştir. Semerkand'da bir süre kadı olarak görev yapmıştır. Semerkand'da kadılık yapmadan önce nerede ikamet ettiği bilinmemektedir. Ancak Pezdevî, bir ara Endican¹⁵ şehrinde bulunduğunu ve orada bir filozofla ahiret ahvali hakkında tartıştığını aktarmaktadır.¹⁶ Yaşadığı dönem göz önüne alındığında, Semerkand ve Buhara şehirlerinin ilim ve kültür bakımından ileri seviyede olması onun Maverâünnehir bölgesi dışına çıkmadığını göstermektedir.

¹¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, s. 21; Selim Özarlan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 9-10; Gölcük, "*Türkistanlı Bir Kelamcı*", 1-2.

¹² İsmâüddin Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde*, nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekrî (Kahire, 1968), 2/185; Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/266.

¹³ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-din*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), Mukaddime, 10.; Gölcük, Şerafettin, "*Türkistanlı Bir Kelamcı*", 2.

¹⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 10.

¹⁵ Endican: Özbekistan'ın Fergana vadisinin güneydoğusunda bulunan bir şehir. [Enver Konukçu, "Endican", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1985), 11/190.]

¹⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 248.

İmam Pezdevî' nin ilmi mirası kitaplarının yanında, yetiştirdiği talebeler ile de devam etmiştir. Pezdevî'nin öğrencileri arasında *"Te'vilatü'l-Kur'an"* şarihi ünlü fakih Alaüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandi (ö.539/1144)¹⁷, Necmüddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ö.537/1142), Muhammed b. Tahir es-Semerkandi, Abdullah b. Muhammed el-Hulemi, kendi oğlu Ebû'l-Meali Ahmed, ağabeyi Fahirü'l-İslam Ali el-Pezdevî'nin oğlu Ebû Sabit el-Hasen ve *"el-Muhtasar"* şarihi Abdülkerim b. Muhammed es-Sanai/Sebai bulunmaktadır.¹⁸ Zehebi, Pezdevî'nin derslerine Osman b. Ali el-Bikendi, Ahmed b. Nasr el-Buhari, Muhammed b. Ebû Bekir es-Sinci ve Ebû Reca Muhammed b. Muhammed'in de katıldığını söylemektedir.¹⁹

Pezdevî'nin meşhur olmasında, öğrencisi Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (ö.537/1142)'nin rolü büyüktür. O hocasını şöyle methetmektedir; *"İmam Pezdevî, Maverâünnehir'deki yaşlılarımızın üstadı ve hocaların hocasıydı. Her bölgeden insanlar yanına gelirdi. Yeryüzü onun, usul ve furu' alanındaki eserleriyle dolup taşmıştı ve Semerkant bölgesinin Kadi'l-Kudat'ıydı."*²⁰

Ebû'l-Yüsr 9 Receb 493/1100 yılında, günümüzde Özbekistan sınırları içerisindeki Buhara şehrinde vefat etmiştir.²¹

Pezdevî'nin Mâtürîdî silsiledeki konumunu göstermesi bakımından, ders aldığı hocaları ve kendisinden ders okuyan öğrencilerini göstermek için şöyle bir tablo ortaya konulabilir;

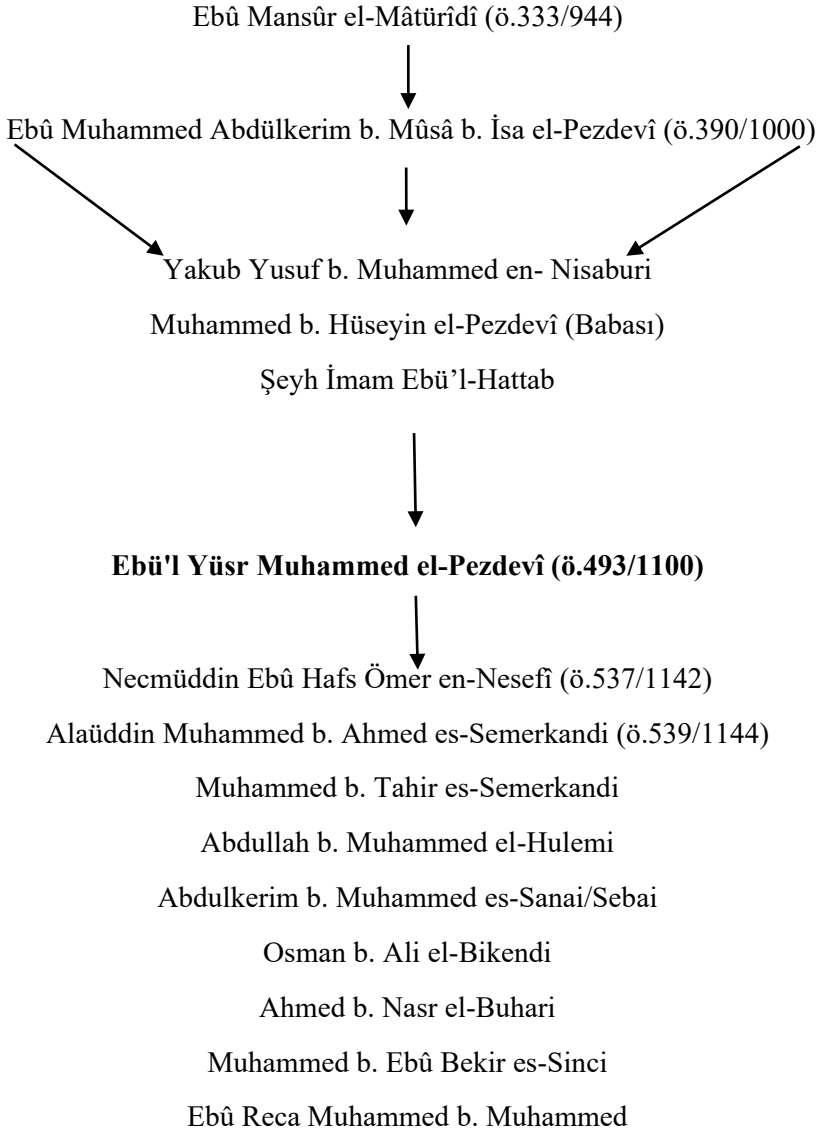
¹⁷ Hacı Mehmet Günay, "Alaeddin Semerkandi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/470.

¹⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 16; Kuraşi, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 4/98-99; Aruçi, *"Pezdevî, Ebû'l- Yüsr"*, 34/266; Ebû'l-Hasen Muhammed el-Leknevi, *Kitâbü'l-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Dâru'l-Erkam, 1906), 188.

¹⁹ ez-Zehebi, *a.g.e.*, 19/49.

²⁰ el-Leknevi, *Kitâbü'l-Fevâ'idü'l-behiyye*, 125; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 275; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, 19/49.

²¹ Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, 19/49.

2.2. Pezdevî'nin Yaşadığı Çevre

Ebü'l-Yüsr'ün bulunduğu İslam'dan önce “Hayatıla”, İslami dönemde ise “Maveraünnehir” olarak isimlendirilen bölge, tarih boyunca kozmopolit bir yer olmuştur. Gerek birçok devletin kurulması gerekse de birçok milletin bir arada yaşaması bölgenin çok kültürlü bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır. İmam Pezdevî'nin hayata gözlerini açtığı bu topraklarda, Gazneliler (963-

1187), Karahanlılar (840-1212), Samaniler (819-1005)²² ve Büyük Selçuklu Devleti (1037-1157) gibi tarihe yön veren birçok İslam Devleti kurulmuştur.²³ Ancak İmam Pezdevî'nin yaşadığı dönemde bu bölgede daha çok Karahanlılar hâkim konumdaydı. Bu kadar devletin kurulduğu bu ortamda Türk, İran ve Arap unsurları birbirleriyle iç içe yaşamışlardır. Her ne kadar bölgede birçok etnik unsur olsa da bölgenin asıl yerlileri Türklerdir. Ancak diğer bölgelerle yapılan ticaretler ve İslami fetihler kanalıyla bölge çok çeşitli halk topluluklarına ev sahipliği yapmıştır.

Maveraünnehir bölgesi İslam fatihleri tarafından erken dönemde (Miladi VIII. asır başları) fethedilmesine rağmen, İslam dininin bölgede yayılması pek hızlı olmamıştır. Bunda Emeviler'in Müslüman olan mevaliye karşı uyguladığı politikanın etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Fakat Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabul etmeleri, İslam'ın bölge halkı tarafından benimsenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu devletle birlikte kitleler halinde İslam'ı benimseyen Türkler, İslam Medeniyeti'ne katkılar sağlamaya başlamışlardır.

Bölgenin Semerkant, Nesef, Tirmiz, Taşkent, Fergana ve Buhara gibi ilim ve irfanla özdeşleşmiş birçok şehri vardır. Özellikle Semerkant şehrinin ayrı bir önemi vardır. Zira bu şehir, birçok kültürün ve dini inancın bir arada bulunduğu bir kent olmuştur. Bölgenin gelişmişliğini göstermesi bakımından, Çin dışında en kaliteli ve ucuz kâğıt üretimi Talas Savaşı (751)'nin ardından, batıda ilk kez Semerkand'da üretilmiştir. İslam dininin yayılmasından birkaç asır sonra Semerkant ili kelam, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin merkezi haline gelmiştir.²⁴ Maveraünnehir bölgesi birçok alanda ilim adamlarının yetiştiği bir alan olmuştur. İmam Pezdevî'nin de içerisinde yetiştiği bu bölge, ilk İslam fetihlerinden itibaren değer görmüş ve Hanefiliğin yayıldığı bir alan olmuştur. Zira o dönemde pek çok öğrenci Bağdat'a gidip ilim tahsil etmeye başlamıştır. Ancak Bağdat'a ilim tahsiline giden talebeler pekçok hocanın tedrisatından geçerken, Maveraünnehir bölgesinden Bağdat'a giden öğrenciler ise Ebû Hanife (ö.150/767) dışında kimseden ilim tahsil etmeme gayreti içine

²² Aydın Usta, "Samaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68.

²³ Detaylı bilgi için bkz; Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2010), 11-52, 81-130.

²⁴ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 25.

düşmüşlerdir. Bunun en büyük sebeplerinden bir tanesi, Maverâünnehir bölge halkının Müslüman olduklarını ilan etmelerine rağmen, kendilerinden, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin talep edilmesidir.²⁵ Bu sebeple kendilerine ikinci sınıf Müslüman muamelesi yapılan bölge halkından olan bu öğrenciler, Ebû Hanife'nin iman ve amel konularındaki görüşlerinden dolayı tüm dersleri ondan aldılar. Ülkelerine döndükten sonra ise Ebû Hanife'nin itikadi ve ameli görüşlerini yaymaya başladılar.²⁶ Ebû Hanife'nin tedrisatından geçen bu öğrenciler, mevalinin eşitlik mücadelesini desteklemeleri sebebiyle bölge hızla Hanefiliği benimsedi. Bu öğrencilerin yetiştirdiği ilim adamlarından birisi de İmam Pezdevî'nin dedesi Abdülkerim b. Mûsâ b. İsa el-Pezdevî (ö.390/1000)'nin de ders aldığı İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944)'dir. İmam Mâtürîdî, o dönem Semerkand'da Ebû Hanife'nin görüşlerinin yayılmasını sağlayan Daru'l-Cüzcaniyye'de eğitim görmüş ve Hanefî geleneği devam ettirmiştir.²⁷ Kendisinden sonra Hanefî-Mâtürîdî geleneği devam ettiren öğrenciler bırakmıştır.

Bu ilim ve kültür havzası içerisinde doğan İmam Pezdevî, Hanefî-Mâtürîdî gelenek içerisinde yetişmiş, önemli bir kelim ve fıkıh alimidir. Pezdevî bu coğrafyada Buhara ve Endican bölgelerinde bulunmuş, Semerkand'da kadılık yapmıştır. Bölgedeki bütün bu olumlu gelişmelerin yanında, Pezdevî'nin yaşadığı dönemin tamamına yakını savaşlar, iç karışıklıklar ve taht mücadeleleriyle geçmiştir.²⁸ Pezdevî, Semerkand'da bulunduğu dönemde Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın (ö.485/1092) şehri kuşattığına²⁹ şahit olmuştur.³⁰ Melikşah şehri kuşattığında bölgenin yönetimi Batı Karahanlılar'daydı. Batı Karahanlılar'la Büyük Selçuklu Devleti arasında çeşitli problemler çıkmış, bundan dolayı Melikşah önce Buhara'yı ardından da Semerkand'ı ele geçirmişti (Ağustos 1088).³¹ Dolayısıyla İmam Pezdevî, yaşadığı dönem içerisinde iki Türk- İslam

²⁵ Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 111; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 154-156.

²⁶ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 12; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, 200.

²⁷ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 125- 126.

²⁸ Abdülkerim Özaydın- Necmettin Hacıemmioglu, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 24/412-414

²⁹ Özaydın, "Melikşah", 29/56.

³⁰ el-Pezdevî, *Usûlû'd-Din*, s. 11; Gölcük, Şerafettin, "Türkistanlı Bir Kelamcı", 2.

³¹ Özaydın, "Melikşah", 29/56.

devletinin yönettiği bir bölgede yaşamıştır. Bu durum, Pezdevî'nin yaşadığı bölgenin siyasi bakımdan çalkantılı bir durumda olduğunu göstermesi bakımından dikkate haizdir.

2.3. Pezdevî'nin Eserleri

Necmüddin en- Neseffî' nin ifadesiyle usul ve fûru' alanlarında birçok eser vermiş olan Sadru'l- İslam Muhammed el- Pezdevî' nin ne yazık ki günümüze ulaşan eserleri oldukça azdır. Günümüze ulaşan eserlerini şöyle sıralayabiliriz;

a) Usûlü'd-Din: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944)' nin "*Kitabü't-Tevhid*" adlı eserinden sonra Mâtürîdî mezhebi içerisinde yazılmış en önemli kitaplardan biri olarak kabul edilen bu eserin, İstanbul Süleymaniye (Esad Efendi, nr.1262.), Kayseri (Raşid Efendi, nr.516) ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi (İsmail Saib Sencer, nr.2/1261) kütüphanelerinde yazmaları bulunmaktadır. Hans Peter Linss tarafından 1963 yılında Kahire' de neşredilen eser, Şerafettin Gölcük tarafından bu neşir esas alınarak "*Ehl-i Sünnet Akaidi*" adıyla Türkçe' ye çevrilmiştir. (İstanbul,1980)

Eser, Ehl-i Sünnet akaidini Hanefî- Mâtürîdî çizgide, akli ve nakli delillerle temellendirmeye çalışmaktadır. Kelam ilminin konularını doksan altı mesele halinde sunan Usulü' d- din, baş kısmında varlık ve bilgi, son kısmında ise İslam mezhepleri bahislerine yer vermektedir. Hilafet/ imamet konusuna geniş yer ayrılan eser, ilk dönem Mâtürîdî düşüncede devlet başkanlığına bakışı göstermesi açısından dikkate değerdir.

b) Kitab Fîhi Ma'rifetü'l-Huceci's-Şer'iyye: Edille-i şer'iyye olarak da bilinen Kur'an, sünnet, kıyas, icma gibi konuları ve bu konuların ilintili olduğu meseleleri detaylı bir şekilde aktaran, usul-i fıkha dair bir eserdir. Kitabın başındaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, İmam Pezdevî biri vasat diğeri de muhtasar iki usul-i fıkıh eseri kaleme almıştır.³² Kahire Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye'de (Usul, nr.232) yazması bulunan eser, Marie Bernand ve Eric Chaumond tarafından Kahire'de 2000 yılında neşredilmiştir. Ayrıca eser Abdulkadir b. Yasin el-Hatib tarafından tahkik edilerek 2003 yılında Müessesetü'r-Risale Yayınevi tarafından da yayınlanmıştır.

³² Aruçi, "*Pezdevî*", 34/267.

c) Zelletü'l-Kari'; Süleymaniye Kütüphanesi'nin (Hacı Mahmud Efendi, nr.115; Esad Efendi, nr.3541/3 ve Asım Bey, nr.3) bölümlerinde bulunan bu risale kıraat ilmi konularını ihtiva etmektedir. Bu risale Necattin Hanay tarafından "*Kitabu Zelletü'l-Kârî' li'l-İmam Ebi'l-Yüsr el-Pezdevî: Dirase ve Tahkik*" adıyla (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57/1, 2016, s.1-56) yayınlanmıştır.

d) Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr; Pezdevî'nin Muhammed Şeybani'nin "*el-Cami'u's-Sağîr*" adlı kitabına yaptığı şerhtir.

e) Kitabu'l-Ğâna; Araştırmalarımız sonucu bu kitap hakkında bilgi bulamadık. İmam Pezdevî'nin böyle bir kitabının olduğunu "*Kitab Fihi Ma'rifetü'l-Huceci's-Şer'iyye*" adlı kitabındaki bir ifadesinden anlamaktayız.³³

f) Emâli Sadru'l-İslam el-Pezdevî Fi'l-Furû':³⁴ Araştırmalarımız sonucu bu eser hakkında bilgi bulamadık.

g) Vâkıat; Eser hakkında araştırmalarımız sonucu herhangi bir bilgi bulamadık. Ayrıca İmam Pezdevî'ye "*el-Mebsût*" adlı bir eser de izafe edilmektedir.³⁵ Ancak bu eserin, Pezdevî'nin ağabeyi Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed'e ait olduğu ortaya çıkmıştır.³⁶

³³ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Kitâb fihi ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*, thk. Abdülkâdir b. Yâsîn el-Hatîb (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), Mukaddime, 9.

³⁴ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/165.

³⁵ el-Pezdevî, *Kitab Fihi Ma'rifetü'l-Huceci's-Şer'iyye*, mukaddime, 9.

³⁶ Taşköprizade, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/185; Aruçi, Muhammed, "*Pezdevî*", 34/267.

BİRİNCİ BÖLÜM

PEZDEVÎ'NİN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

1.1. İlahiyyat

İslam kelimcilerinin en fazla üzerinde durduğu ve araştırıp-inceledikleri konuların başında, "İlahiyat" bahsi gelmektedir. Biz de İmam Pezdevî'nin kelami görüşlerini serdetmeye ilahiyat bahsinden başlamayı uygun gördük. Bu başlık altında İslam kelamı içerisinde büyük bir öneme sahip olan bilgi, iman ve Allah bahisleri hakkında Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin görüşlerine temas edeceğiz.

1.1.1. Bilgi Anlayışı

Dini inancın belirlenmesinde, bilgi önemli bir konuma sahiptir. Bundan dolayı zanni bilginin delil olarak kabul edilmemesi ve kesin bilgiye ulaşma amacı, bilgiye önem verilmesini zorunlu kılmıştır. Bu itibarla özellikle mütekellimler, akaid alanındaki bilginin sıhhati konusunda bilgiye ve bilgi edinme yollarına ayrı bir önem vermişlerdir. Bu mütekellimlerden biri olan İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944), bilgi konusuyla alakalı olarak kendisine has bir metot geliştiren ilk kelimcilerden biri olmuştur.³⁷ Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin sıkı bir takipçisi olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de birçok kelimci gibi bilgi meselesine önem vermiş ve bunu eserlerinde işlemiştir.

İmam Pezdevî'ye göre bilginin kaynakları üç tanedir. Bunlar sağlam duyular, haber ve istidlal- i bilgidir.³⁸ Bu bilgi kaynaklarından birisi veya üçüyle beraber elde edilen bilgi, kesin bilgi haline gelmiş olur. Muhammed el-Pezdevî, bilgi edinme hususunda kelimcilerin ihtilafa düştüklerini belirtmektedir. O, eşyanın mahiyetini bilme konusunda Dehrilerin eşyanın mahiyetinin yalnızca duyu organlarıyla, Caferilerin duyu organları ve ilhamla, İmamiyye Şiası'nın ise duyular ve doğru haber ile bilenebileceğini iddia ettiklerini söylemektedir.³⁹

³⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âti'l-Mısıriyye, t.y.), 3, 7, 11, 27, 32, 80, 102.

³⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 18.

³⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 18.

O, bilgi konusunu işlerken bilginin kaynaklarından olan habere ayrı bir önem vermektedir. Pezdevî'ye göre haber, *"yalan veya yanlış olma ihtimali olan söz"* anlamına gelmektedir. Ancak haber, zorunlu olarak bir bilgi kaynağı haline gelmiştir. Ebü'l-Yüsr, haberin zaruret dolayısıyla bilgi kaynağı olduğunu ve akıl sahiplerinin haberin bilgi kaynağı olması konusunda ittifak ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁰ O, bu konuda *"ben açım"* diyen kişinin sözünün doğruluğunun zorunlu olarak kabul edilmesi gerektiğini, aksi halde bu kişinin sözü doğru kabul edilmezse aklıktan ölebileceğini örnek olarak vermektedir. İmam Pezdevî, bir kişinin *"ben hastayım"* demesini veya bir kişiye vurulduğunda o da bağırarsa, sebebi sorulduğunda bunun acıdan dolayı olduğunu söylese bu kimselerin de sözlerinin doğruluğuna zorunlu olarak inanmamız gerektiğini ifade etmektedir. Ebü'l-Yüsr, zararlı şeylerin bilinmesinin de haber yoluyla bilinebileceğini belirtmekte, haberlerin kabul edilmemesi durumunda bunun alemin fesada uğrayacağına sebep olacağı kanaatindedir.⁴¹

Pezdevî'ye göre haberler çeşitlidir. Haberlerden yalana ihtimali olmayanlar; Allah Teala'nın Kur'an-ı Kerim'de bize bildirdikleri, Hz. Peygamber'in (sav) sünneti aracılığıyla bize bildirilen haberler ve mütevatir haberlerdir. Bu haberlerin dışında kalan diğer haberler ise yalana ihtimali bulunan haberlerdir.⁴²

Bilginin/haberin ulaştığı zihinde tetkik edilebilmesi ve bir süzgeçten geçirilebilmesi için, kişinin akli melekelerini kullanması gerekmektedir. Bundan dolayı aklın önemli bir rolü ortaya çıkmaktadır. Zira akıl, bu bilgiyi doğru bir şekilde değerlendiremediği takdirde, ortaya hatalı sonuçların çıkacağı aşıkardır. Akla büyük bir önem veren mütekellimimiz, onun latif, parlak bir cisim olduğunu ve Allah Teala'nın akli yaratmasının sebebinin, kulların eşyanın mahiyetini bilmeleri için olduğunu söylemektedir. Ona göre aklın bulunduğu mekân, baştır. Etkisi ise kalpte ortaya çıkar.⁴³ O aklın mekanının baş olduğunu *"bir kimsenin başına sert bir cisimle vurulduğunda, kişinin aklının gideceği"* örneği ile delillendirmeye çalışmaktadır.⁴⁴ O, akli

⁴⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 19.

⁴¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 19.

⁴² el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 21.

⁴³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 212.

⁴⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 213.

dini bilginin kaynağı görmenin yanında, ahlaki ve genel bilgilerin de kaynağı görmektedir. Akla bu rolü yüklemesinden dolayı nazar, istidlal, kıyas ve icma gibi akli melekelerin kullanıldığı metotları gerek fihhi gerekse de kelami konularda kullanmıştır.

Her ne kadar Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, akla önem veren Hanefî-Mâtürîdî bir geleneği benimsemiş olsa da o, aklın bilgi edinme konusunda sınırlı olduğunu da savunmaktadır. Zira o, İmam A'zam Ebû Hanife'nin (ö.150/767) *"akıl, peygamber gelmeden önce Allah' a iman etmekle mükelleftir"*⁴⁵ görüşüyle, peygamber geldikten sonraki durumu kast ettiğini belirtmektedir. Pezdevî, bunu desteklemek için insanın dünya işlerine daldığında, Allah' ın ayetleri ve dünyadaki varlıklar hakkında sağlıklı düşünemeyeceğini, bu konuda ancak peygamber gelip tebliğde bulunduktan sonra Allah ve alem hakkında sıhhatli bir şekilde düşünebileceğini söylemektedir.⁴⁶ Dolayısıyla İmam Pezdevî, kişinin tebliğ ulaşmaksızın Allah'ı akıyla bulmasını mümkün görmemekte ve bu konudaki görüşü ile Eş'ariyye'nin görüşünü benimsemektedir. Ancak kanaatimizce İmam Pezdevî, Ebû Hanife'nin yukarıda zikrettiğimiz görüşünü, zorlama bir şekilde te'vil etmektedir. Zira Hanefî-Mâtürîdî geleneğe bakıldığında akıl, peygamber ulaşmasa dahi bir tek ilaha iman etmekle mükelleftir. Ayrıca Pezdevî'nin insanın dünya işlerine dalarak, Allah ve alem hakkında sağlıklı düşünemeyeceği örneğiyle fikrini temellendirmeye çalışması uygun bir misal olarak görülmemektedir.

1.1.2. Allah Anlayışı

Allah inancı, tüm ilahi dinlerin temelinde var olan bir inançtır. İslam kelimasında da Allah inancı *"usul-i selase"* diye sistemleştirilen uluhiyet, nübüvvet ve sem'iyyat bahislerinin en önemlisi olarak daima önemli bir konumda olmuştur. İnsanlık, tarih boyunca tek tanrı inancının yanında, zaman zaman ona ortaklar koşmuştur. İslam kelimacıları bu tarz sapmaları bertaraf etmek ve tevhid akidesini sağlamlaştırmak için Allah' ın bir olduğunu, eşi ve benzeri olmadığını her zaman ve zeminde vurgulamışlardır. İslam dininin

⁴⁵ Metin Yurdagür, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/476.

⁴⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 217; Faruk Gün, "Çağdaş Dönemde Kelâm İlmi – Metodolojik ve Problematik Bir İnceleme –", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 375.

Allah anlayışı, uluhiyette ve rububiyette tek bir ilah esasına dayanır. Bu anlayışta birden çok yaratıcıya yer yoktur. Kur'an-ı Kerim bunu İhlas Suresi'nde⁴⁷ veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bir mükellim olan İmam Pezdevî de Allah Teala' nın vahdaniyeti, hiçbir varlığa benzemediği ve sıfatları konularına *Usûlü'd-Din* adlı eserinde genişçe yer vermektedir. O, ehl-i kıblenin tamamının Allah' ın birliği ve ortağı bulunmaması hususunda ittifak ettiklerini belirtmektedir. Daha sonra Mecusilik,⁴⁸ Manilik,⁴⁹ ve Deysaniyye⁵⁰ gibi inançlardaki ilah anlayışlarından bahsetmekte, bu inançların yanlış ve çelişkilerle dolu olduğunu ifade etmektedir.⁵¹

Konunun devamında Pezdevî Hristiyanlıktaki ilah anlayışını tenkit etmek bağlamında Kur'an-ı Kerim'den *"Andolsun, "Allah için üçüncüsüdür" diyenler kafir oldu. Halbuki bir tek ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse andolsun onlardan inkâr edenlere elbette elem dolu bir azap dokunacaktır."*⁵² ayetini delil getirmekte ve Hristiyan mezhepleri arasında tam bir inanç birliği olmadığını söylemektedir.⁵³

O, Yahudilerin Allah Teala hakkında antropomorfik/insanbiçimci bir ilah anlayışına sahip olduklarını belirtmekte ve bunu Hz. Davud'dan nakille *"Allah Teala' nın arşa oturup, ayaklarını kürsüye koydu ve başı ile bedenini beyaz bir halde gördüm."* dediğini ve bundan dolayı Cenab-ı Hakk'ı insan şeklinde tahayyül ettiklerini ifade etmektedir.⁵⁴

⁴⁷ "De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur." (el-İhlâs 112/ 1- 4).

⁴⁸ Mecusilik: Zerdüştlük ile eski İran geleneklerinin mezc edilmesi sonucu ortaya çıkan bir inanç. [Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279.]

⁴⁹ Manilik: Miladi 3. yüzyılda eski İran' da ortaya çıkan ve günümüzde müntesibi bulunmayan bir din. [Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575.]

⁵⁰ Deysaniyye: Miladi 2. yüzyılın sonlarına doğru İbn Deysan (ö.222) adlı şahıs tarafından kurulan gnostik bir inanç. [Mustafa Öz, "Deysaniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/270.]

⁵¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 31.

⁵² el-Maide 5/73.

⁵³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 31.

⁵⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 33.

Muhammed el-Pezdevî, diğer dinlerdeki ilah anlayışlarından bahsettikten sonra Cenab-ı Hakk'ın var ve bir olduğunu söyler. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'den şu ayetleri delil getirir;

"İlâhınız bir tek Allah'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır, rahîmdir".⁵⁵

"O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu suretle çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O iştendir, görendir".⁵⁶

O bu ayetleri delil getirdikten sonra Allah Teala'nın hadis/sonradan yaratılmış olamayacağını -zira her hadisin bir muhdise/yaratıcıya ihtiyaç duyduğunu-, Cenab-ı Hakk'ın muhdes/yaratılan olmadığının açık olduğunu ifade eder. Ona göre varlıkların meydana gelebilmeleri için bir yaratıcıya ihtiyaç vardır. Ancak bu yaratıcının teselsül fikrini ortadan kaldıracak bir yaratıcı olması, diğer bir deyişle vacibu'l-vücut/varlığı zorunlu bir yaratıcı olması gerekir. Onun vacibu'l-vücut olması ise ademe/yok olmasına engeldir. Onun yokluğu akla aykırı olunca kıdemi yani öncesizliği ortaya çıkar. Mütakellimimiz, Cenab-ı Hakk'ın kıdemini/öncesizliğini akli istidlalle ortaya koyduktan sonra, onun baki/ebedi olduğunu ifade eder. Zira ona göre kadim, ademi/ yokluğu muhal olandır. O, kıdemi herhangi bir zaman diliminde mümkün olan varlığın, başka bir zaman diliminde de ademinin mümkün olabileceğini; bunun da kıdemin iptali demek olduğunu söyler.⁵⁷ Ayrıca Pezdevî, isbat-ı vacibi delillendirmek için, alemdeki canlıları örnek verir. Ona göre alemde etrafımıza baktığımızda hayvanların, bitkilerin ve bunun gibi nice şeylerin sonradan meydana geldiğini görürüz. Alemde bulunan bu hadis varlıklardan yola çıkarak, başka şeylerin de hudusuna/sonradan meydana geldiğine kanaat getirebiliriz.⁵⁸ Bu hadis varlıkları yaratan bir varlığa ihtiyaç vardır. Bu da vacibu'l-vücut olan Cenab-ı Hakk'tır.

İmam Pezdevî, "ru'yetullah" hakkında da kanaatini paylaşmakta ve çoğu zaman olduğu gibi bu konuda da öncelikle Ehl-i Sünnetin görüşünü

⁵⁵ el-Bakara 2/163.

⁵⁶ eş-Şûrâ 42/11.

⁵⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 36.

⁵⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 36- 37.

serdetmekle konuya başlamaktadır. Ehl-i Sünnete göre, Allah Teala ahirette hiçbir cihet ve sınırlama olmaksızın görülecektir. Cennete girecek olan mü'minler O'nu bir keyfiyet ve sınırlama olmadan göreceklerdir. Ancak cennete girilmeden önce kıyamet günü Cenab-ı Hakk'ın görülüp-görülmeceği konusu Ehl-i Sünnet içerisinde de ihtilaflıdır. Zira bir gruba göre mümin- kafır tüm insanlar Allah (cc) göreceklerdir. Diğer bir gruba göre ise bu zaman dilimi içerisinde Cenab-ı Hakk'ın görülemeyeceği kanaati hakimdir.

Ru'yetullah konusunda Ebü'l-Yüsr; Mu'tezile, Hariciler, Zeydiyye ve Mürcie ile Cehmiyye'nin çoğunluğunun Allah'ın görülemeyeceğini iddia ettiklerini belirtmektedir. Bu gruplar Allah'ın görülmesinin muhal olduğunu ispat sadedinde; bir şeyin bir kısmının veya tamamının görülebileceğini, gören ile görülen arasında bir mesafe olması gerektiğini söylemektedirler. Ayrıca görülecek şeyin, altı cihetten birisinde bulunması gerektiği iddiasındadırlar. Bu durum ise Allah Teala hakkında muhaldır. Bu sebeple O'nun görülmesi mümkün değildir.⁵⁹

İmam Muhammed el-Pezdevî muhaliflerin görüşlerini aktardıktan sonra Allah Teala'nın ahirette görülebileceğini akli ve nakli deliller ışığında açıklama yoluna gider. Her konuya Ehl-i Sünnet penceresinden bakan Pezdevî, bu konuda da onları takip eder. Ru'yetullah konusunda Ehl-i Sünnet'in delil olarak ortaya koyduğu ayetleri şöyle sıralayabiliriz;

a) "*Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi.*"⁶⁰

Hız. Mûsâ (as) Allah'ın elçisidir. Allah'ın elçileri O'nu diğer kullarından daha iyi tanır ve bilirler. Hız. Mûsâ (as) da Allah Teala'nın görülmesinin mümkün olduğuna inanmış, bu sebeple Cenab-ı Hakk'tan kendisini göstermesini talep etmiştir. Eğer bunun imkânsız olduğuna inansaydı böyle

⁵⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 83-84.

⁶⁰ el-A'râf 7/143.

bir istekte bulunmazdı. Zira peygamberlerin Allah Teala'dan gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şey talep etmeleri aklen muhaldir.⁶¹

b) *"O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar."*⁶²

Bakma (nazar) ile görme (ru'yet) birbirlerine eşittir. "Falanı gördüm" ile "Falana baktım" cümleleri arasında hiçbir fark yoktur. Ancak bakmada, görmenin yanında görülen şey hakkında düşünme vardır. Pezdevî burada nazarın beklemek(intizar) manasında olduğunu iddia eden Mu'tezile'ye bunun mümkün olmadığını; çünkü ahirette mü'minin kazanan kimse olduğunu, kazanan kişinin de bir beklenti içerisine girmeye layık olmadığını ifade etmekte ve bu kişinin rabbine nazar etmeyi hak ettiğini söylemektedir. Ayrıca o, gramer olarak ayetteki nazar ibaresinin beklemek manasında olabilmesi için "نظرت الى كذا" yerine "نظرت كذا" şeklinde olması gerektiğini belirtmektedir.⁶³ Ancak belirtmek gerekir ki bakmak ile görmek farklı şeylerdir. Bakma, çaba harcamaksızın ve meşakkate girmeksizin bir şeye yönünü dönmektir. Fakat görme eylemini gerçekleştirirken, görülen şeyin künhüne vakıf olma, onun özelliklerini tetkik etme mecburiyeti vardır. Dolayısıyla Pezdevî'nin bakma ile görmeyi eşit şekilde değerlendirmesi kanaatimizce hatalıdır. Diğer bir ihtimal ise Mu'tezile'nin nazar kelimesini beklemek anlamında te'vil etmesinden dolayı, o böyle bir istidlali delil ortaya koyma çabası içine girmiş olabilir.

c) *"Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır..."*⁶⁴

Dahhak b. Müzahim'in Ebû Mûsâ el-Eş'ari (ra) kanalıyla aktardığına göre ayette geçen "*el- hüсна*" ile cennet, "*ziyade*" ile ise mü'minlerin Allah Teala'yı cennette görmeleri kast edilmiştir.⁶⁵

d) *"...Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın."*⁶⁶

⁶¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 84-85.

⁶² el-Kıyâmet 75/22-23.

⁶³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 87.

⁶⁴ Yûnus 10/26.

⁶⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 87.

⁶⁶ el-Kehf 18/110.

Ebü'l-Yüsr'e göre ayette geçen "*kavuşma*", görme ile aynı şeydir. Bir kişi, birini gördüğünde "ona kavuştu" denilir. Dolayısıyla bu ayet-i kerime de ru'yetullah için bir delildir.⁶⁷

Sonuç olarak İmam Muhammed el-Pezdevî, Allah Teala'nın mahlukatından hiçbirine benzemediğini, cisim, cevher ve araz olmadığını ve onun mekândan münezzeh olduğunu akli ve nakli deliller getirerek açıklamaya çalışmaktadır. O, Cenab-ı Hakk'ın mağfiret, rahmet, rızık ve ihsan gibi sıfatlarının olduğunu da ifade etmekte, Allah Teala' nın sayılan tüm sıfatlarının onun zatının aynı da zatının gayrı da olmadığını ifade ederek klasik Ehl-i Sünnet Allah tasavvurunu ortaya koymaktadır. Bunu yaparken de Ehl-i Sünnet dışında kalan fırkaları ve diğer dinlerdeki ilah tasavvurlarının yanlış ve hatalı olduğunu belirtip, tenkit etmektedir.

1.1.3. İman Anlayışı

İlk dönemlerdeki kelami tartışmalarda iman, kelami konuların içerisinde yer alan en önemli meselelerden biri olmuştur. İman konusu üzerinde bu kadar durulmasının sebebi, bireyin dünya ve ahiretteki durumuyla doğrudan ilintili bir konu olmasıdır. Zira iman durumu, kişinin mü'min veya kafir olduğunu belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple bütün mütekellimler iman konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuşlardır. Bu konu üzerinde duran kelimcilerden birisi de İmam Muhammed el-Pezdevî'dir. O, imanın tanımı, mahiyeti, tafsili ve icmali olması, imanın artıp- eksilmesi, imanın yaratılmış olup-olmadığı ve mukallidin imanının geçerli olup-olmadığı gibi konulara etraflıca değinmiştir.⁶⁸

Pezdevî'ye göre, Yusuf Suresi'ndeki "*Her ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın, dediler.*"⁶⁹ ayeti göz önünde bulundurulursa iman, "tasdik" anlamına gelmektedir. İmanın manasının tasdik etmek/doğrulamak olduğu konusunda dalciler de fikir birliği içindedirler.⁷⁰

⁶⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 88.

⁶⁸ Konu hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Ünverdi, *Dinî Açıdan Taklit* (Ankara: Araştırma Yay. 2013), 18; İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 23-74.

⁶⁹ Yûsuf 12/17.

⁷⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Kitâbü'l-Lüma' fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida'*, thk. Hammûde Garâbe (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 75.

İman konusunda mezhepler arasında da çok çeşitli görüş ayrılıkları mevcuttur. Kimi gruplar iman ile ameli ayırırken, kimi gruplar iman ve amelin aynı şey olduğunu iddia etmişlerdir. İslam düşünce geleneğinde amelle- imanı ayrı olarak değerlendiren ilk grup Mürcie'dir.⁷¹ Kerramiyye⁷² imanı, dil ile ikrar olarak kabul etmiş,⁷³ Pezdevî de diğer Ehl-i Sünnet kelimcileri gibi, Kerramiyye'nin bu yöndeki iman tariflerini, gerçekte iman etmemelerine rağmen Allah'a ve ahiret gününe inandıklarını söyleyen münafıkların, mü'min olmadıklarını ortaya koyan Kur'an ayetlerine aykırı bulmaktadır.⁷⁴ Eş'ariler'in çoğunluğuna göre ise iman, yalnız kalp ile tasdikten ibarettir.⁷⁵ Tasdik, Hz. Peygamber'in Allah Teala'dan aldığı kesin olarak bilinen hükümlerde, onu doğrulamak ve yine onun haber verdiği her şeye tereddüt etmeksizin iman etmektir. Hariciler⁷⁶, Eş' ariler'in iman tanımına amelleri/taatleri de dahil etmek suretiyle imanın alanını genişletmişlerdir. Onlara göre iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etmekten oluşan bir bütündür. Bu üç unsurdan herhangi birini terk eden, Hariciler'e göre küfre girmiştir.⁷⁷ Hariciler'in iman tanımını aynen kabul eden Mu'tezile, amelleri imanın bir parçası görmekte beraber, mürtebib-i kebireyi (büyük günah sahibi) mü'min ile kafir arasında bir yerde kabul ederek, bu kişiyi fasık olarak nitelendirmiştir.⁷⁸ İmam Mâtürîdî'ye göre ise iman, kalbin tasdikidir. Mâtürîdî, Mürcie'nin iman- amel ayırımı görüşünü birtakım farklılıklarla benimsemiştir. Ona göre iman, kalptedir, dil sadece kalpteki imanın dışa vurumudur. Bu itibarla Mâtürîdî ve onu takip eden mütekellimler amellerle-imanı ayırmışlardır.

⁷¹ Mürcie: İslam' ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan, ılımlı ve uzlaşmacı düşünceleriyle tanınan itikadi ve siyasî fırka. [Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.]

⁷² Kerramiyye: Hicri 3. (M.9) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde ortaya çıkan itikadi mezhep. [Sönmez Kutlu, "Kerramiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/294-296.]

⁷³ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-Müsâllîn*, thk. Hellmut Ritter (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2005), 1/223.

⁷⁴ İlgili ayetler için bkz: el-Bakara 2/8; el-Mâide 5/41.

⁷⁵ el-Eş'ari, Lum'a, 122.

⁷⁶ Hariciler: İslam' ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan, dini ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka. [Ethem Ruhi Fığlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.]

⁷⁷ el-Eş'ari, Makâlat, I/ 204; Fığlalı, "Hariciler", 16/173.

⁷⁸ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/396.

Pezdevî de tıpkı İmam-ı A'zam Ebû Hanife⁷⁹ ve İmam Mâtürîdî gibi imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrardan ibaret görmektedir. Pezdevî imanının iki rükne dayandığını ifade bağlamında, küfrü örnek vermektedir. Zira küfür; kalp ve dil ile meydana geldiğinden, mü'min olma vasfı da aynı şekilde kalp ve dil ile gerçekleşmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla iman iki rükünden oluşmaktadır. Ancak bu tanımda dilsizlik ve tehdit altında bulunma gibi durumlarda ihtiyat payı bırakılmış, bundan dolayı bu gibi durumlarda, dil ile ikrar aranmamıştır. Dil ile ikrardan amaçlanan kişinin dünyada nasıl bir muameleye tabi tutulacağı meselesidir. Ayrıca şunu da söylemek gerekir ki, adı geçen kelamcılar amellere inanmayı ayrı, farz olduğunu bildiği halde yerine getirmemeyi ise ayrı değerlendirmişlerdir.⁸¹ Buna göre amellerin farz olduğuna inanmayan kişi kafir, farz olduğunu kabul etmesine rağmen yerine getirmeyen kişi ise, günahkâr mü'min olur. Namaz, oruç, hac gibi ameller, Pezdevî'nin ifadesiyle imanın rüknü değil, neticesidir. Ameli, imanının bir parçası olarak gören ve buna bazı nassları⁸² delil olarak öne sürenlerin yanında, Mâtürîdî düşünceye bağlı olan mütekellimler de amelin imandan bir cüz olmadığını kanıtlamak için başka nassları kullanmışlardır. Bazen de muhaliflerin delil olarak kullandıkları nassların yanlış anlaşıldığını belirterek, kendi görüşlerine uygun olarak yorumlamışlardır. Örneğin; *"Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır."*⁸³ ve *"Şüphesiz, günahkârlar da cehennemdedirler."*⁸⁴ ayetleri amelin imandan bir cüz olduğunu savunanlarca genel ifadeler olarak algılanırken, Mâtürîdî düşünce geleneğini benimseyenlerce ayetlerin siyak ve sibakları göz önünde bulundurularak, amelin, imanının bir cüzü olmadığına delil kabul edilmiştir. Zira, günahkarların cehennemde bulunduğunu ifade eden ayetten önce, iyilerin Allah Teala tarafından nimetlendirileceği; dolayısıyla cennette olacakları ifade edilmektedir. Ameli, imanının bir parçası saymayanların delillerinden birisi de Kur'an-ı Kerim' in birçok ayetinde *"iman*

⁷⁹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanife, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde, haz. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 70.

⁸⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 152.

⁸¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âti'l-Mısriyye, t.y.), 373-380.

⁸² en-Nisâ 4/10; en-Nisâ 4/30; el-İnfîtâr 82/14.

⁸³ en-Nisâ 4/30.

⁸⁴ el-İnfîtâr 82/14.

edenler ve salih amel işleyenler"⁸⁵ şeklinde atıf harfî "vav" ile iman ve amelin birbirinden ayrılmış olmasıdır. Ayrıca "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı.*"⁸⁶ gibi ayetlerde imanın, amelden önce zikredilmesi de iman ile amelin birbirinden ayrı şeyler olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Pezdevî'ye göre, tıpkı Mâtürîdî'de olduğu gibi iman, amellerin sebebidir. İnsanların farzları yerine getirmeleri, iman etmiş olmaları dolayısıyladır. Ayrıca fakirin hacca gitmesi veya zekât vermesi gerekmez. Ancak, bu amellerin farz olduğuna inanmakla mükelleftir. Zira fakir hacca gitmekle veya zekât vermekle mükellef değildir. Dinen bu ibadetlerin yerine getirilebilmesi için, zengin olmak gerekir. Ancak bu ibadetlerin farziyetine inanmak, zengin- fakir tüm Müslümanlar için eşittir.

İmanı inanılması gereken hususlar açısından icmali ve tafsili iman olarak ikiye ayıran Pezdevî;İcmali imanı inanılması gereken şeylere, topluca inanmak, tafsili imanı ise inanılması gereken iman esaslarını, delillerini tetkik ederek, geniş ve ayrıntılı bir incelemenin ardından kabul etmek şeklinde özetlemiştir.⁸⁷ İmam Pezdevî bu konuda, halkın sosyo-kültürel yapısını da göz önünde bulundurarak, icmali imanın yeterli olacağını ifade etmektedir.⁸⁸ Onun icmali imanı, toplum için yeterli görmesi toplumun gerçeklerini iyi bilmesinden kaynaklanmış olabilir. Zira daha önce ifade ettiğimiz gibi İmam Muhammed Pezdevî, ömrünün büyük bir kısmını kadı olarak geçirmiştir. Bu görevi ifa ederken tabiatı gereği halkla iç içe olması sebebiyle toplumun dini ve fikri yapısını iyi tahlil etmiştir. Bundan hareketle toplumdaki her bireyin dini meselelerde tafsili imana ulaşamayacağı gerçeğini göz önünde bulundurmuş ve halk için icmali imanın kâfi geleceği kanaatini ortaya koymuştur.

İmam Muhammed el-Pezdevî'nin imanla alakalı işlediği konulardan birisi de mukallidin imanı meselesidir. Onun da aralarında bulunduğu Ehl-i Sünnet mütekellimleri, mukallidin imanı konusunda istidlalin imanın gereği

⁸⁵ İlgili ayetler için bkz; el-Bakara 2/3; Yûnus 10/9; el-Asr 103/3.

⁸⁶ el-Bakara 2/183.

⁸⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 154; Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

⁸⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 154.

olmadığını, bu sebeple taklit yoluyla imanın geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu konuda farklı düşünen Mu'tezile, mukallidin imanının geçersiz olduğunu savunmaktadır. Çünkü onlara göre taklit, başkasının sözünü hiçbir delile başvurmaksızın kabul etmektir. Bu ise boyna kolye takmaya benzer. Bu durumda bulunan bir kişinin doğru yolda olduğu düşünülemez.⁸⁹

Pezdevî, mukallidin imanının geçerliliğini belirtme bakımından; ümmetin bu konuda fikir birliğine varmış olduğunu, sahabenin fethettikleri topraklarda yaşayan halkın istidlalde bulunmaksızın iman etmelerini geçerli saydıklarını delil olarak ortaya koymaktadır. Pezdevî'nin bu konudaki görüşü de yukarıda icmalî iman konusuyla doğrudan ilintilidir. Tahkiki iman asıl olmakla beraber, bunu dinin bir şartı olarak kabul etmek, hem gerçeklikten uzak hem de gerek o dönemde gerekse de günümüzde her Müslümanın tahkiki imana ulaşamayacağı gerçekliğiyle bağdaşmamaktadır. Çünkü toplum içerisindeki insanlar, daima dini konulardaki her mesele için tafsili olarak bilgi sahibi olamazlar. Bu bazen bireylerin dünya işlerine dalması, bazen de başka saikler nedeniyle olmaktadır. Bu itibarla, mukallidin imanının geçerli olduğunu kabul etme zarureti ortaya çıkmaktadır. Bunun aksi yapıldığında ise toplumda iman eden bireylerin çoğunun, İslam dairesi dışında kalacağı yadsınamaz bir gerçektir.

İman meselesi hakkında, yoğun olmamakla beraber tartışılan konulardan birisi de imanın mahluk olup-olmadığı sorunudur. Hanefî-Mâtürîdî düşüncenin merkezi haline gelen Maverâünnehir bölgesinde imanın yaratılmış olup- olmadığı hakkında iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi Semerkantlı alimlerin benimsediği imanın yaratılmışlığı görüşüdür. Diğerisi ise İmam Pezdevî'nin de içinde bulunduğu Buhara alimlerinin benimsediği imanın yaratılmadığı görüşüdür.⁹⁰ Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, imanın yaratılmış olmasını, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olmasıyla aynı olacağını söyleyerek, imanın mahluk olmadığı görüşünü benimser. Öte yandan İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ise imanın yaratılmış olduğunu kabul ederler. Ebû Hanîfe bu konuda "*Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleri ile mahlukturlar. Fail(insan) mahluk olunca onun fiillerinin öncelikle mahluk*

⁸⁹ Ahmed Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996), 61.

⁹⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 158-159; Kemâl İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006), 212, 218.

olması gerekir.⁹¹ demek suretiyle imanın yaratılmış olduğunu kabul etmektedir. Aynı şekilde İmam Mâtürîdî de imanın yaratılmış olmasını, imanın sahibinin yaratılmışlığını göz önünde bulundurarak kabul etmektedir. O, "...O her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise O'na kulluk edin..."⁹² ve "İşte her şeyin yaratıcısı olan Rabbiniz Allah! Ondan başka hiçbir ilâh yoktur..."⁹³ ayetlerinden hareketle Allah (cc) dışındaki her şeyin yaratılmış olduğunu, imanın da Allah (cc) dışında bir şey olması sebebiyle mahluk olduğunu söylemektedir.⁹⁴

Mâtürîdî, imanı bir amel olması dolayısıyla da yaratılmış kabul etmektedir. Zira Cenab-ı Hakk Saffat Suresi'nde "*Oysa Allah sizi de, yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.*"⁹⁵ buyurmaktadır.⁹⁶

Mâtürîdî düşünce sisteminde iman sahibinin yaratılmış olması dolayısıyla, iman da yaratılmış kabul edilmektedir. Ancak İmam Muhammed el-Pezdevî ve başka birtakım Hanefî-Mâtürîdî geleneği benimseyen kelimciler ise imanın mahluk olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Ancak kanaatimizce Mâtürîdî geleneğin ekseriyetinin de benimsemiş olduğu imanın, iman edenin yaratılmış olması dolayısıyla mahluk olduğunu kabul etmek, daha tutarlı bir anlayıştır.

1.1.4. İnsan Fiilleri

İnsan fiilleri konusu, insanın hür olup- olmadığıyla ilgili bir problem olması hasebiyle, tarih boyunca insanoğlunun zihnini meşgul etmiştir. Müslüman düşünürler de bu meseleyi önemsemiş ve konu hakkında birçok farklı fikir ileri sürmüşlerdir. Bu konu felsefe ve ahlaki ilgilendirmesinin yanında, kelam ilmi açısından da oldukça önemlidir. Kelam ilminde iman-amel meselesiyle ele alınmaya başlayan insan fiilleri, özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi/politik atmosferde etkin bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Kişinin yaratıcıya karşı ne tür bir sorumluluğunun olduğu, birey ile ortaya koyduğu fiilin kendisine aidiyeti ve

⁹¹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, "el-Vasiyye", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde, haz. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 89.

⁹² el-En'am 6/102.

⁹³ el-Mü'min 40/62.

⁹⁴ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 385.

⁹⁵ es-Saffat 37/96.

⁹⁶ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 386- 87.

yaratıcının kudreti ile bireyin fiili arasındaki ilişki daima zihinleri meşgul etmiştir.⁹⁷

İnsan fiilleri konusunda kelim tarihinde Allah Teala'nın yaratma gücünün mutlak olduğunu savunan görüşün karşısında, insanın fiil işleme bakımından rüzgârın önündeki yaprak mesabesinde olduğunu ileri süren; dolayısıyla insanın mutlak manada özgür olmadığını savunan cebri düşünce şekli bulunmaktadır.⁹⁸ Cebri düşüncenin ilk temsilcilerinden olan Cehm b. Safvan (ö.128/745-46)'a göre, kulun amelleri Allah'ın fiilleridir. Kul fail olamaz, fail sadece Allah'tır. Bu itibarla kulun bir ameli hür iradesiyle dileyip-yapması, diğer bir deyişle fiillerinde özgür olması mümkün değildir. Bu düşünceye göre insanın sorumluluğu ortadan kalkmakta, dolayısıyla insanın işlediği fiiller sebebiyle cezalandırılmasında adalet problemi ortaya çıkmaktadır.

Bu düşüncenin tam karşısında yer alan anlayış ise, insanın işlediği fiillerde tamamen özgür olduğunu, Allah Teala'nın insanın işlediği bu fiillerle alakalı herhangi bir müdahalesinin olmadığını savunan düşüncedir. Kelam tarihinde bu fikrin ilk temsilcisi Kaderiyye ve Mu'tezile'ye öncülük eden Ma'bed el-Cüheni (ö.83/702 [?])'dir.⁹⁹

Mu'tezile ve filozoflar, insanın hür olduğunu, kendi fiillerinin yaratıcısı olduklarını; aksi halde emir ve yasakların bir anlam ifade etmeyeceğini savunurlar.¹⁰⁰ Buna göre Mu'tezile insanın kendi fiilinin yaratıcısı olmasını, Allah'ın insanda yarattığı hadis bir kudret aracılığıyla olduğunu, insanın da bu kudretle Allah'ın bir müdahalesi olmaksızın kendi fiilini yarattığını savunur.

Bir tarafta fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu kabul eden fikirle, diğer taraftan kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu kabul edenlerin olmasının yanında, orta yolu bulmaya çalışanlar da olmuştur. Bu fikri savunanlar fiillerin yaratıcısının Allah Teala olduğunu kabul etmekle beraber, kişinin kısmi bir hürriyete sahip olduğunu da belirtmişlerdir. Mâtürîdî kelam

⁹⁷ Mustafa Said, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 8.

⁹⁸ Nüreddin es-Sâbüni, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara, 1978), 62; el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 76.

⁹⁹ Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/281-282.

¹⁰⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 323; Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 448-449.

ekolü de genel olarak bu fikri savunmuş, insanın yaptığı davranışlardan sorumlu ve hür olduğunu vurgulamıştır.

Pezdevî de dahil tüm Ehl-i Sünnet'in görüşü, Mu'tezile'nin aksine insan fiillerinin yaratıcısı, Allah Teala'dır.¹⁰¹ Pezdevî bu görüşünü kanıtlamak için Kur'an-ı Kerim'de sıkça tekrar edilen "*O her şeyin yaratıcısıdır.*"¹⁰² ve "*Oysa Allah sizi de, yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.*"¹⁰³ ayetlerini delil olarak sunar. Fiil bir şeydir, dolayısıyla fiilin yaratıcısı da Allah' tır. Yine ona göre, ikinci ayette geçen "*yaptıklarınızı (ve ma te'mehuun)*" ifadesi de insan fiillerinin yaratıldığına delildir.¹⁰⁴

Yaratma kudretinin Allah'a ait olduğunu belirten Pezdevî, aynı zamanda bireyin fiillerinin ve kudretinin bulunduğunu da kabul etmektedir. Burada izah edilmesi gereken sorun ise, yaratma kudreti Allah'a ait olduğuna göre, insan fiilinin nasıl meydana geldiği ve insanın bu fiilin meydana gelişinde rolünün ne olduğudur? O bu problemi çözmek için, bir fiile iki failin etki edebileceğinin mümkün olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁵ Bu itibarla insanın yaptığı fiil, yaratma yönünden Allah'a, yapıp-etme yönünden ise insana ait olmaktadır. Dolayısıyla insan fiili yapmayı arzu etmekte, Allah da bu fiili yaratmaktadır. Allah'ın yaratması kulun iradesiyle bağlantılı olarak meydana geldiği için, insan yaptığı fiil ve eylemlerden sorumludur.

1.2. Nübüvvet/Peygamberlik

Allah Teala'nın insanoğluyla iletişim kurup, ona çeşitli emir ve nehiyleri iletmesi, insanoğluna verilen büyük bir lütuftur. Bunu yapmak Cenab-ı Hakk üzerine vacip olmamakla beraber, o kullarının doğru yolu bulmaları için rahmetinin bir tecellisi olarak kullarıyla irtibat kuracak elçiler görevlendirmiştir. Bu elçiler ise kendilerine geldikleri toplulukların dilini konuşan, onlarla aynı ortamı paylaşmış olan ve onlara Allah Teala'nın vahiy olarak kendilerine göndermiş oldukları emir ve yasakları tebliğ eden peygamberlerdir.

¹⁰¹ el-Eş'ari, *Kitabu'l-Luma'*, s.37; es-Sâbûnî, *el-Bidaye fî Usûli'd-Dîn*, 66; Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Temhîd fî usûli'd-dîn*, thk. Abdülhay Kâbil (Kahire, 1987), 61.

¹⁰² er-Ra'd 13/16; el-En'am 6/102; el-Mü'min 40/42; ez-Zümer 39/62.

¹⁰³ es-Saffât 37/96.

¹⁰⁴ el-Pezdevî, *Usûli'd-Din*, s. 79.

¹⁰⁵ el-Pezdevî, *Usûli'd-Din*, s. 80.

1.2.1. Nübüvvetin Gerekliliği ve İspatı

İlahi dinlerin tamamı peygamberlik müessesine dayanmaktadır. Peygamberlik müessesine dayanan ilahi dinlerden birisi de İslam' dır. Şunu belirtmek gerekir ki İslam dininde nübüvvet konusu, ilk kelim/akaid eserlerinde yer almamıştır. Nübüvvet konusunun akaid eserlerine girişı; Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışı, İslam fetihleri, Müslümanların diğler din müntesipleriyle (Sümeniyye, Berahime vb.) gibi birtakım iç ve dış amillerin etkisiyle olmuştur. Bu amiller nedeniyle nübüvvet konusu, kelami eserlerde müstakil bir konu olarak yerini almıştır.¹⁰⁶

Pezdevî, nübüvvet konusunu işlerken ehl-i tevhidin Allah Teala'nın peygamber göndermesinin aklen caiz olduğunu, bunun tarihsel süreç içerisinde meydana geldiğini kabul ettiklerini ifade etmekte; Sümeniyye ve Berahime gibi grupları ise tenkid etmektedir. Tevhid ehline göre Allah'ın peygamber gönderdiğini kabul etmek, şer'an vaciptir. Zira bu tarihsel süreç içerisinde defalarca gerçekleşmiştir.

Sümeniyye ve Berahime gibi inanç grupları, Allah Teala'nın peygamber göndermesini aklen mümkün görmemektedir. Sümeniyye, peygamberlerin tamamını redderken, Berahime ise Hz. Nuh, Hz. İdris ve Hz. İbrahim'in peygamberliğini kabul etmekte, diğler peygamberlerin Allah'ın elçileri olduklarını inkar etmektedir. Allah Teala'nın peygamber göndermesinin aklen caiz olmadığını iddia edenler, bunun hikmetsiz bir iş olduğunu söylemektedirler. Çünkü peygamber, aklın güzel gördüğü ameli çirkin yapsa/haram olduğunu söylese veya aklın çirkin kabul ettiğini, güzel kabul etse/helal olduğunu söylese, bu Cenab-ı Hakk'ın hikmetsiz bir iş yapmakla vasıflanmasını gerektirir. Zira aklın kötü gördüğünü, iyi görmek ya da iyi gördüğünü, kötü kabul etmek abesle iştigaldir. Eğer peygamber aklın güzel gördüklerini güzel, çirkin gördüklerini ise çirkin görüyorsa peygamber gönderilmesine zaten ihtiyaç yoktur. Bundan dolayı peygamber gönderilmesi boş ve faydasız bir iştir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Süleyman Toprak- Şerafettin Gölcük, *Kelâm-Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2010), 265.

¹⁰⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 95.

Peygamber gönderilmesini inkâr edenlerin eleştirilerinden birisi de şudur; Onlara göre peygambere, "kendisinin ne ile gönderildiğini bilebilir mi?" sorusunun sorulması gerekmektedir. Eğer kendisinin mucizelerle gönderildiğini bilirse, o takdirde mucizenin, mucize olduğunu nasıl bilecektir? Bunu ancak akıl ile bilebilir. Eğer bunu akıl ile bilebiliyorsa, yine peygambere ihtiyaç olmadığı ortaya çıkar. Zira peygamber de akla istinad etmiş olur.¹⁰⁸

Pezdevî bu konuda Allah Teala'nın peygamber göndermesini inkâr edenleri eleştirir ve aklın sınırlı olduğunu savunur. Bilgi bahsinde de değindiğimiz gibi Ebü'l-Yüsr, aklın bilgi edinme konusunda sınırlı olduğu kanaatini taşımaktadır. Ona göre akıl, ibadetlerin miktarını ve keyfiyetini bilemez. Ayrıca akıl, zulüm yapıldığında, ceza gerektiren bir durum meydana geldiğinde; bu gibi durumların şer'i ahkâmını bilemez ve gösteremez. Bu ve buna benzer birçok konuda akıl, söz söyleyemeyeceği için bir yol göstericiye ihtiyaç vardır. Aklın bir yol göstericiye ihtiyacı olduğunun delillerinden birisi de kelamcıların, irtikap edilen cezaların miktarı konusunda ihtilafa düşmüş olmalarıdır. Eğer akıl tek başına yeterli olsaydı, böyle bir ihtilaf ortaya çıkmazdı.¹⁰⁹

Ebü'l-Yüsr, insanların akıllarıyla baş başa bırakıldıkları zaman kulluk nişanının onlardan kalkacağını, kul olmaktan beri olacaklarını söylemektedir. O, Allah Teala'nın, insanoğlunun kulluğunu ortaya koyabilmesi için onlara emirler, nehiyler ve ibadetler vaz etmek durumunda olduğunu belirtmektedir. Akıl, vacip ve mümteni' olan şeyleri bilme yetisine sahip olsa da bir şeyin caiz olup- olmadığı hakkında herhangi bir fikir yürütemez. Bu sebeple peygamberin gönderiliş gayesi, aklın güç yetiremediği, açıklayamadığı başka bir ifadeyle aklın eksik kaldığı kısımları tamamlamaktır. Peygamberin görevlerinden birisi de aklın dünya ve ahiret hakkında çıkmaza girdiği konularda, akla yardımcı olmak ve zihinlerde beliren soru işaretlerini izale etmektir.¹¹⁰

Ebü'l-Yüsr, nübüvvet bahsini işlerken, Hz. Âdem (as)'in peygamberliğine ayrı bir önem verir. Bu sebeple Hz. Âdem (as)'in nübüvvetini ispat için ayrı bir bahis açar. O, bu konuyu işlerken ehl-i kiblenin

¹⁰⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 95.

¹⁰⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 96.

¹¹⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 96.

onun peygamberliği hususunda ittifak ettiklerini, ancak Mu'tezile'den bazı kimselerin Hz. Âdem (as)'in peygamberliğini kabul etmediklerini belirtmektedir. Onlara göre eğer Hz. Âdem (as) peygamber olduysa, bu çocuklarının olmasından sonra olabilecek bir durumdur. Ancak Hz. Âdem (as) daha peygamber olmadan Allah Teala'ya asi olmuştur. Asi olan bir kimsenin peygamber olması ise muhaldir. Zira böyle bir durum, peygamberliğe uygun değildir. Çünkü Mu'tezile'ye göre peygamberler, günahattan beridirler.¹¹¹

Muhammed el-Pezdevî, Hz. Âdem (as)'in peygamber olduğuna Kur'an-ı Kerim'den *"Şüphesiz, Allah, Adem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu) birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*¹¹² ayetini delil getirir. Ayrıca o, akli delil olarak, Hz. Âdem (as)'in oğulları ve kızları olduğunu, bundan dolayı şer'i ahkama ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Aynı şekilde kendisi ve Hz. Havva'nın da şer'i ahkama ihtiyaç duyduğunu, bu sebeple peygamber ihtiyacı hasıl olduğunu belirtir. Bu ihtiyaç dolayısıyla da Allah Teala'nın Hz. Âdem (as)'i peygamber olarak seçtiğini belirtmektedir.¹¹³

1.2.2. Peygamberin Nitelikleri

Peygamberlerin nitelikleri hakkında İmam Pezdevî, doyurucu bilgiler vermemektedir. O, akaid konularını işlediği eseri Usûlü'd-Din'de peygamberlerin niteliklerinden bahsederken Mutezile'nin aksine peygamberlerin günahsız olmadıklarını, günah işleyebileceklerini söylemektedir. Mutezile'nin "günah işleyen kimseden peygamber olmaz" anlayışının yanlış olduğuna *"Andolsun, bundan önce biz Adem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme diye) emrettik. O ise bunu unuttu. Biz, onda bir kararlılık bulmadık."*¹¹⁴ ve *"Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletсин ve Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin."*¹¹⁵ ayetlerini delil getirmektedir. Peygamberlerin bir takım zelle denilen ayak sürçmeleri yaşayabileceklerini

¹¹¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 99.

¹¹² Âl-i İmrân 3/33- 34.

¹¹³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 99.

¹¹⁴ Taha 20/115.

¹¹⁵ el-Fetih 48/2.

söyleyen Pezdevî, bununla peygamberliğe layık olmaktan çıkmayacaklarını belirtmektedir.¹¹⁶

Ayrıca o, Eş'ari ve Mâtürîdî ekolü arasındaki ihtilaflı konulardan olan kadının peygamberliği konusuna da değinerek, kadından peygamber gönderilmediğini belirtmekle yetinmiştir. Onun bu kanaati Kur'an'la ve realiteyle uygunluk göstermektedir.¹¹⁷ Zira Kur'an-ı Kerim'deki ayetler¹¹⁸ ve tarih boyunca gönderilen peygamberlerin erkeklerden seçilmiş olması, özelde Pezdevî'nin genelde ise Mâtürîdî kelim sisteminin tespitini doğrulamaktadır.

Ebü'l-Yüsr, peygamberlerin niteliklerinden bahsederken en fazla üzerinde durduğu konu, elçinin mucize ile desteklendiğidir. O, peygamberin peygamberliğinin ancak mucize ile bilenebileceğini söylemekte, peygamberin insanlar tarafından tanınmasının yegâne yolunun mucize olduğunu belirtmektedir. İmam Pezdevî, Hz. Peygamber'in mucizelerine ise ayrı bir önem vermekte ve onun birçok mucizesini sıralamaktadır. O, Hz. Peygamber'in mucizelerinin başında Kur'an-ı Kerimi zikretmekte, bunun yanında Allah Rasulü'nün az yemekle kalabalığı doyurması, çeşitli hayvanların Hz. Peygamber'le konuşması, şakk-ı kamer hadisesi, nübüvvet mührünün bulunması, Rahip Bahira ve bir kısım ehl-i kitabın onun peygamberliğini tasdik etmesi ve bir bulutun onun başının üzerinde bulunması gibi birtakım hissi mucizeleri saymaktadır.¹¹⁹ Ancak Pezdevî'nin burada sıraladığı ve mucize olarak tavsif ettiği olayların büyük bir kısmı Hz. Peygamber Müslümanlar arasındayken vaki olmuş olağanüstü durumlardır. Kelami açıdan ise mucize, inkarcılara karşı ortaya konan ve peygamberi tasdik eden harikulade olaylardır. Dolayısıyla Pezdevî'nin sıraladığı olağanüstü olayları, kelami manadaki mucize şeklinde anlamak yanlıştır.

Muhammed el-Pezdevî, mucizenin amacının doğru ile yalancının ayrılması olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte o, velilerde ortaya çıkan kerameti de kabul etmektedir. Ancak burada şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır ki veliye verilen bu olağanüstü durum, onu açığa vurmaması ve

¹¹⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 100.

¹¹⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 99; Detaylı bilgi için bkz; Selim Özarslan, "Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 107-118.

¹¹⁸ en-Nahl 16/43.

¹¹⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 97- 98.

başkalarına meydan okumaması gibi tamamen velinin tasarrufuna verilmektedir. Bu ise veli ile peygamber arasındaki keramet/ mucize ayrımında problem ortaya çıkarmaktadır.

İmam Pezdevî, peygamberlerin sayısı hakkında sayı belirtmenin yanlış olduğu kanaatindedir. Zira böyle bir sayı belirtme, peygamber olan bir kısım kimselerin peygamberlik dışında kalması veya peygamber olmayan bir kısmının, peygamber kabul edilmesine yol açabilir.¹²⁰

1.3. Sem'iyat

İnsanoğlunun, dünya hayatında sürekli olarak “Ben nereden geldim?”, “nereye gideceğim?”, “Öldükten sonra ne olacak?” gibi sorular zihnini meşgul etmektedir. Günlük yaşamında yaptığı her davranışın, sonuçlarına katlanma durumunda olan insan, dünyada yaptığı katliam, zulüm gibi ceza gerektiren bazı durumların karşılığını görmeden bu dünyadan ayrılabilir. Ancak insan aklı, mazlumun zalimden hakkını alması gerektiğini, aksi halde zalimin yaptığı her kötü fiilin yanına kalacağını düşünür. Bu ise herkesin kendi hakkını alma yolunda her yolu mübah görmesine ve kaosa sebep olur. Bundan dolayı birçok ilahi dinde olduğu gibi İslam dininde de bu dünyada yapılan her amelin hesabının görüleceğine vurgu yapılır. Bu kısa girizgahtan sonra Muhammed el- Pezdevî'nin sem'iyat bahisleri hakkındaki görüşlerini alt başlıklar halinde açıklamaya çalışalım.

1.3.1. Diriliş/Ba's

Ölümünden sonra ne olacağı, İslam dini için çok önemli bir konudur. Bu sebeple İslam dininin neş'et ettiği ilk andan itibaren, Kur'an-ı Kerim bu konunun üzerinde ısrarla durmuş ve bunu birçok ayetinde dile getirmiştir.¹²¹ İslam medeniyetinde yeniden dirilişi ifade sadedinde; haşr, haşr-i cismani, ba's, ba'sü'l-ecsad, iade, neş'et, neş'et-i sani gibi pek çok terim kullanılmıştır.¹²² İmam Pezdevî de yeniden dirilme/ba's konusuna önem vermiş ve bu konuyu akli ve nakli deliller ışığında temellendirme yoluna gitmiştir. O bu konudan bahsederken, öncelikle ehl-i kıblenin yeniden dirilme

¹²⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 103.

¹²¹ el-Bakara 2/28, 260; el-En'am 6/29, 36; el-Hicr 15/36.

¹²² Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul, 1928), 235; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd* (Beyrut, 1988), 133; İbn Hümmam, *el-Müsayere*, 212, 218.

hususunda ittifak halinde olduklarını belirtmekte, ardından ise müşriklerin dirilmeye inanmadıklarını ifade etmektedir. Konunun devamında filozofların bu konuya bakışına da değinen İmam Muhammed el-Pezdevî, onların cismani haşri reddettiklerini, bunun yerine ruhani haşri benimsediklerini ifade etmektedir.¹²³

Ebü'l-Yüsr, nakli delil olarak evvela Kur'an-ı Kerim'den;

*"Çünkü kıyamet muhakkak gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur ve şüphesiz Allah kabirdeki kimseleri diriltecektir."*¹²⁴

*"De ki: "Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir."*¹²⁵

*"Şüphesiz biz sizi, kişinin önceden elleriyle yaptıklarına bakacağı ve inkarcının, "Keşke toprak olaydım!" diyeceği günde gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı uyardık."*¹²⁶ ayetlerini delil getirmektedir.

Pezdevî, felsefecileri ve dirilişi inkâr eden başka gruplara karşı yeniden dirilmeyi kanıtlamak için akli deliller de kullanmaktadır. O, İlahi adalet temeline dayandığı delilini şöyle özetler; "Allah Teala, adalet ve hikmet sahibidir. Oysa biz dünyada, Allah Teala'nın razı olmadığı zulüm ve haksızlık gibi birçok şey görüyoruz. Adalet ve hikmet sahibi olan Allah, bunların mülkünde meydana gelmesine razı değildir. O halde, mazlumun zalimden hakkını alması ve adaletin tecelli etmesi için bir vakit gereklidir. Bununla beraber kötü fiiller işleyen kişinin de terbiye olacağı bir vakit gerekir. İşte bu zaman dilimi, ahiret yurdundan başkası değildir."¹²⁷

Ayrıca Pezdevî'nin de içerisinde yer aldığı Ehl-i Sünnet mütekellimleri, dirilişin gerçekleşeceğini Allah'ın onun gerçekleşeceğini haber vermesine dayandırmışlardır. Zira akıl, dirilişin mutlak surette gerçekleşip-gerçekleşmeyeceği hususunda karar veremez.¹²⁸

¹²³ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 160.

¹²⁴ el-Hac 22/7.

¹²⁵ Yasin 36/79.

¹²⁶ en-Nebe 78/40.

¹²⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 160.

¹²⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 160; Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm*, thk. Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 478.

Ehl-i Sünnet kelimcileri diriliş, yeniden yoktan var etme, şeklinde düşünmektedirler. Yani iade, ikinci bir yaratılış olmaktadır. Allah Teala için, ilk yaratılış imkânsız görülmediği gibi, iade de imkânsız görülemez.¹²⁹ Kelamcılar bu istidlallerini Kur'an'daki; *"De ki: "Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir."*¹³⁰ *O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu O'na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O'nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."*¹³¹ ayetlerine dayandırmaktadır.

Şunu belirtmek gerekir ki dirilişin vuku bulacağı konusunda mütekellimler arasında farklı düşünceler olmamakla beraber, bunun keyfiyeti hakkında farklı anlayışlar mevcuttur. Zira İslam kelamında, dirilişin bedeni oluşturan cevherlerin tamamıyla yok olmayıp, parçalara bölündükten sonra tekrar bir araya getirileceklerini -dolayısıyla dirilmenin gerçekleşeceği ve bunun aksi olan bedenin asli parçası dışında tamamının yok olacağı ve yeni bir bedenin verileceği şeklinde iki görüş mevcuttur. Ancak kelamcımız, dirilişin mahiyeti hakkında herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.

Kelamcımızın diriliş meselesiyle ilgili tartıştığı konulardan biri de hayvanların diriltip-diriltilmeyeceği problemidir. Kur'an'daki *"Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler."*¹³² *"Yaban hayatı yaşayan (irili ufaklı) tüm canlılar toplandığı zaman,"*¹³³ ifadeler hayvanların da diriltileceklerine dayanak olarak kabul edilmiştir. Ebü'l-Yüsr, hayvanların yeniden diriltileceğini ifade etmektedir. Bunun için Ebû Hureyre (ra)'den rivayet edilen *"Her hak sahibine hakkını vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyunun, boynuzlu koyundan (kıyas suretiyle) hakkı alınacaktır."*¹³⁴ hadisini de delil getirmektedir. Bu konuda Pezdevî de dahil Ehl-i Sünnet kelimcileri

¹²⁹ el-Eş'ari, *el-Luma'*, s.8; İbn Hümmam, *el-Müsayere*, 220.

¹³⁰ Yasin 36/79.

¹³¹ er-Rûm 30/27.

¹³² el-En'am 6/38.

¹³³ et-Tekvir 81/5.

¹³⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Birr 15 (2582); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Kıyâmet 2 (2428).

hayvanların Allah tarafından diriltileceklerini ve hesap görülmesinin ardından toprak haline geleceklerini kabul etmişlerdir.¹³⁵

1.3.2. Sırat

Sözlükte, "yutmak" anlamındaki "sarata" fiilinden türeyen sırat "yol, cadde" gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁶ Bu anlamın verilmesinin sebebi, yolda yürüyüp kaybolan kimsenin, ağızda kaybolan lokmaya benzetilmesi nedeniyledir. Terim anlam olarak ise "cehennem üzerine kurulmuş olan; mü'minlerin kolaylıkla geçebileceği, inkarcıların ise üzerinden cehenneme düşeceği köprü olarak tarif edilmektedir.¹³⁷

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda "sırat" kelimesi kırk altı ayette geçmekte, çoğunlukla "Allah' a ulaştıran doğru/hak yol" anlamındadır. İslam alimlerinin büyük çoğunluğu, bazı ayetlerin işaret etmesi ve birçok hadisi şerifte¹³⁸ mahiyeti hakkında bilgi verilmesi sebebiyle sıratın varlığını kabul etmişlerdir.

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, sırat konusunu işlerken; Mu'tezile, Rafiziler ve başka bazı bid'atçı fırkaların sıratı kabul etmediklerini belirtmektedir. Mu'tezile'nin sıratı reddetmesinin sebebi onu, "cehennem yolu" kabul etmeleridir. Onlara göre, salih mü'minlerin böyle bir yerden geçecek olmaları onlara azap olacaktır.¹³⁹ Burada şunu belirtmek gerekir ki Mu'tezile'nin sıratı reddettiği iddiası kanaatimizce hatalıdır. Çünkü Mu'tezile, sıratın bir yol olduğunu söylemekte, inkâr ettiği kısım ise Ehl-i Sünnetin sıratın köprü olduğu görüşüdür. Pezdevî, Hanefî-Mâtürîdî ulemanın bir kısmının sırat konusunda farklı düşündüklerini belirtmekte; bu kelimcilerden bir kısmının sırat köprüsünün cennet üzerine kurulacağını, bazılarının ise sıratın mahallinin cehennemin üzeri olduğu fikrinde olduklarını beyan etmektedir. Ebü'l-Yüsr, sırat konusunda ikinci görüşte olan mütekellimlerin görüşüne meylederek, sıratın cehennem üzerine kurulacak olan bir köprü olacağı kanaatindedir. O kendi fikrinin doğruluğunu ispat sadedinde "*Allah meleklere şöyle emreder:*

¹³⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 161- 162.

¹³⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab* (Beyrut, 2001), 7/158.

¹³⁷ es-Sabûnî, *el-Bidaye*, s.92.

¹³⁸ Buhârî, "Ezan", 129; "Tevhid", 24; "Rıkağ", 51; Müslim, "İman", 302, 326, 329.

¹³⁹ Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996), 737.

"Zulmedenleri, eşlerini ve Allah'ı bırakıp da tapmakta olduklarını toplayın, onları cehennemın yoluna koyun ve onları tutuklayın. Çünkü onlar sorguya çekileceklerdir."¹⁴⁰ ve "(Ey insanlar!) Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur. Rabbin için bu, kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir. Sonra Allah'a karşı gelmekten sakınanları kurtarırız da zalimleri orada diz üstü çökmüş halde bırakırız."¹⁴¹ ayetlerini delil getirmektedir. İmam Pezdevî'ye göre sıratı inkar, sapıklık ve bid'attir.

Sonuç olarak Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin sırat hakkındaki görüşlerini genel hatlarıyla ortaya koymak gerekirse, O sıratın bir köprü olduğunu kabul etmekte, bunu da Kur'an-ı Kerim'de içerisinde "sırat" kelimesi geçen bazı ayetlere ve bir takım ahad haberlere dayandırmaktadır.

1.3.3. Şefa'at

Sözlükte "bir şeyin olması için, birinden yardım istemek, bir şeyi dengi veya benzeri ile çift hale getirmek" anlamalarına gelen "**şefe'a**" fiilinden türeyen şefa'at, "bir suçun bağışlanması veya talebin yerine getirilmesi için birine aracılık etme" anlamına gelmektedir.¹⁴² Terim olarak "kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine Allah Teala tarafından izin verilen salih kulların, Allah Teala'dan mü'minlerin bağışlanmaları için niyazda bulunmaları" anlamına gelmektedir.¹⁴³

Birçok dinde bulunan şefa'at inancı İslam dini için de önemli bir konudur. Kur'an-ı Kerim'de otuz iki yerde geçen şefa'at kelimesi bazen fiil, bazen de isim halinde ayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu ayetlerde daha çok şirkin reddi, tevhid akidesinin telkini hakimdir. Ancak bazı ayetlere baktığımızda ise şefa'atin ancak Allah'ın iznine bağlandığını görmekteyiz.¹⁴⁴ Bu kavram hadis-i şeriflerde de geniş bir yer tutmaktadır.¹⁴⁵

İmam Muhammed el-Pezdevî, şefa'at konusunda Ehl-i Sünnet'in ittifak içinde olduğunu belirtmekte, Mu'tezile ve Rafizilerin şefa'ati inkâr ettiklerini

¹⁴⁰ es-Saffât 37/22-24.

¹⁴¹ Meryem 19/71-72.

¹⁴² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996), 457; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 6/356.

¹⁴³ Mustafa Alıcı, "Şefa'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411-412.

¹⁴⁴ ez-Zuhruf 43/86, el-Bakara 2/255.

¹⁴⁵ Buhârî, Tevhid, 24; Müslim, İman, 302, Zühd, 74.

söylemektedir.¹⁴⁶ Bu inkarın sebebini ise onların büyük günah işleyen ebedi olarak cehennemde kalacağını kabul etmelerinden ileri geldiğini belirtmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki her ne kadar Ebü'l-Yüsr, Mu'tezile ve Rafizilerin şefaati inkâr ettiklerini söylese de onlar, şafaate tevbe etmiş ve cennete girmiş mü'minlerin müstehak olduklarını kabul etmektedirler.¹⁴⁷ Onları bu fikre iten amil, kalam sistemlerindeki "el-va'd ve'l-va'id" ilkesidir. Buna göre Allah Teala verdiği söz ve tehdidinden dönmez.

İslam mütekellimlerinin şafaate bakış açıları, mürtekib-i kebire sahibini mü'min veya kafir kabul etmeleriyle paralellik göstermektedir. Büyük günah işleyen kimseyi kafir olarak kabul edenler şefaati inkâr etmiş ya da bunu mü'minlerin cennetteki derecelerinin yükseltilmesi olarak anlamışlardır.¹⁴⁸ Mürtekib-i kebire sahibini mü'min kabul edenler ise, şefaatin cehenneme girmeyi hak etmiş olan kimseyi cehenneme uğramaksızın cennete sokacağını, cehenneme girmiş kimseyi oradan çıkaracağını ve cennete girmiş olan Müslümanların ise derecelerinin şafaat vasıtasıyla yükseltileceğini kabul etmişlerdir.

İmam Pezdevî, mürtekib-i kebire/büyük günah sahibinin Ehl-i Sünnet'e göre, şafaate nail olacağını belirtmektedir. Bu şefaatin resuller, nebiler ve alimler aracılığıyla olduğunu ifade etmekte ve bu konuda üstatlarından birçok hadis dinlediğini söylemektedir.¹⁴⁹ Ayrıca o, Kur'an'ı Kerim'den;

*"Allah, onların önlerindeki de arkalarındaki de (yaptıklarını da yapacaklarını da) bilir. Onlar, O'nun razı olduğu kimselerden başkasına şafaat etmezler ve hepsi O'nun korkusuyla titrerler."*¹⁵⁰

*"O gün, Rahman'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez."*¹⁵¹ ayetlerini şafaate delil getirmektedir.

Sonuç olarak Pezdevî'ye göre şafaat, Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in hadisleriyle varlığı hakkında şüphe bulunmayan ve kıyamet günü gerçekleşecek olan bir vakıadır.

¹⁴⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 165.

¹⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu 'l-Usûli 'l-hamse*, 688.

¹⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu 'l-Usûli 'l-hamse*, 688-689.

¹⁴⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 165-166.

¹⁵⁰ el-Enbiyâ 21/28.

¹⁵¹ Tâhâ 20/109.

1.3.4. Cennet- Cehennem

Ahret hayatının son durağı olan cennet ve cehennem, İslam akaidinde önemli bir konuma sahiptir. Cennet ve cehennem insanların dünya hayatında işledikleri amellerin muhakeme edilmesinin ardından ortaya çıkan bir ödül veya cezadır. Bu iki yer hakkında Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde geniş tasvirler mevcuttur.¹⁵² İmam Muhammed el-Pezdevî'nin de içerisinde bulunduğu İslam mütekellimleri, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde cennet ve cehennem geçen tasvirlerin hakiki manada anlaşılması ve bu şekilde iman edilmesinin zorunlu olduğunu savunmaktadırlar.¹⁵³

Cennet ve cehennemin şu an yaratılmış olduğunu belirten İmam Muhammed el- Pezdevî, bu görüşüne delil olarak Kur'an- ı Kerim'de cennet ve cehennemden söz edilirken mazi sığa kullanılmasını¹⁵⁴ ve Hz. Âdem (as) ile Hz. Havva'nın cennetten çıkarılma hadiselerini gösterir.¹⁵⁵

Şunu ifade etmek gerekir ki Kur'an-ı Kerim'deki;

*"Kafirler için hazırlanmış ateşten sakının."*¹⁵⁶,

*"Rabbinizin bağışına ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun."*¹⁵⁷

*"Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."*¹⁵⁸ gibi ayetlere baktığımızda mazi sığa kullanıldığını müşahade etmekteyiz. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda cennet ve cehennemi şu an yaratılmış olduklarını kabul etmek isabetli olacaktır.

Ancak Mu'tezile gibi bazı fırkalara baktığımızda, onlar cennet ve cehennemin kıyamet gününde yaratılacağını söylemektedirler. Zira onlara

¹⁵² İbrahim 14 /16-17; el-Kehf 18/29.

¹⁵³ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 170-171.

¹⁵⁴ ez-Zümer 39/72; el-Mülk 67/11.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/36,38; el-Â'râf 8/19.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/131.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân 3/133.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/35.

göre şu an, cennet ve cehennemin yaratılmış olması faydasız ve abes bir iştir.¹⁵⁹

Ehl-i Sünnet kalamcıları ise Allah Teala'nın abes fiil işlemekten münezzeh olduğunu, insanların Allah Teala'nın fiillerinin hikmetlerini anlayamadıklarını söylemişlerdir. Zira Sünni kalamcılara göre; "*Allah Teala yaptıklarından mes'ul değil, fakat (kullar) yaptıklarından sorumludur.*"¹⁶⁰

İslam mütekellimleri tarafından tartışılan konulardan birisi de cennet ve cehennemin sonsuz olup- olmadığı meselesidir. İlk dönem mütekellimlerinden olan Cehm b. Safvan (ö.128/746), sonradan meydana gelmiş olan bir şeyin sonsuz olamayacağını, dolayısıyla yok olacağını söylemektedir.¹⁶¹ Cehm'in cennet ve cehennemin sonsuz olamayacağını söylemesinin nedeni, bunu Allah Teala'nın ezeli ve ebedi olmasıyla ilişkilendirmesi sebebiyledir. Zira ona göre cennet ve cehennemin sonsuz olması, bu iki yerin sonsuzlukta Allah Teala ile ortak olmasına sebep olur. Bu ise "*O, ilk ve sondur. Zahir ve Batın'dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.*"¹⁶² ayetine aykırıdır. Ancak Cehm b. Safvan'ın bu görüşü kalam geleneği içerisinde şiddetle reddedilmiştir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in cennet ve cehennemden bahseden birçok ayetinde, cennet ve cehennem ehlinin orada ebedi olarak kalacaklarına vurgu yapılmaktadır.¹⁶³ Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki cennet ve cehennemin sonsuzluğu, Allah Teala'nın onları sonsuz kılması sebebiyledir. Cenab-ı Hakk'ın sonsuzluğu ise kendi zatı dolayısıyladır.¹⁶⁴ Bu itibarla cennet ve cehennemin ebediliği caiz iken Allah Teala'nın ebediliği ise vaciptir.

1.4.5. Kabir Hayatı

Dünyaya gelen her insan, belirli bir yaşam süresinden sonra ölüm gerçeğiyle yüz yüze gelmekte ve dünyadan göçüp- gitmektedir. İnsanoğlu dünyadayken öldükten sonra neler yaşanacağını merak etmekte, ancak öte

¹⁵⁹ el-Eş'ari *Makâlat*, 2/167; İbn Hümâm, *el-Müsamere*, 247.

¹⁶⁰ el-Enbiya 21/23; İbn Hümâm, *el-Müsamere*, 250-252.

¹⁶¹ Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammeden-Nesefî, *Bahrü'l-kelâm fî 'akâ'idî ehli'l-İslâm* (Dımaşk: Dâru'l-Ferfûr, 2000), 72; Ebû Mansûr Abdülkâhirel-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 238.

¹⁶² el-Hadid 57/3.

¹⁶³ İlgili ayetler için bkz: et-Tevbe 9/21-22; el-Kehf 18/107-108; et-Talak 65/11; el-Cin 72/23; el-Beyyine 98/8.

¹⁶⁴ el-Eş'ari, *Makâlat*, 2/167.

aleme gittikten sonra, bir dönüşün olmaması sebebiyle neler yaşandığı hususunda merakını giderememektedir. Kabir hayatı fiziki alemin dışında gerçekleşen ve insanın duyularıyla idrak edilemeyen bir olgu olması nedeniyle, diğer fiziki fenomenler gibi duyu organlarıyla algılanamaz. İnsanoğlunun bu merakını giderebilmesi ve bu konuda doğru bir akideye sahip olabilmesi için başvurulacak yegâne merci vahiy veya vahyin tebliğcisi konumundaki peygamberdir. Bu sebeptendir ki bu tarz konular, kelami eserlerde sem'iyat (vahiy yoluyla bilinip-öğrenilen) bahisler olarak yer almaktadır.

Cenab-ı Hakk'ın göndermiş olduğu İslam dini, insanlığın zihnini meşgul eden pek çok meseleyi açıklayıp insanoğlunun merakını giderdiği gibi, ölümden sonraki hayatla ilgili de detaylı bilgiler vermektedir. İnsanoğlunun öldükten sonraki ilk durağı olan kabir hayatı da bu bakımdan oldukça önemlidir. Kabir hayatı iki kısma ayrılabilir. Bunlardan ilki; Münker ve Nekir adlı iki meleğin ölen kişiyi sorgulaması, ikincisi, ise; kabir azabı konusudur. Biz de öncelikle kabir sorgusundan bahsedip, ardından kabir azabı hakkında İmam Pezdevî'nin görüşlerini serdedeceğiz.

Pezdevî, kabre defnedilen kimseye Münker ve Nekir adlı iki büyük meleğin geleceğini ve kabir azabının varlığıyla alakalı çok çeşitli yollardan birçok rivayetin geldiğini, bu rivayetlerin toplamının manevi tevatür meydana getirdiğini belirttiikten sonra, Allah Teala'nın gelen iki meleğin sorularını sormaları için, ölüyü dirilteceği inancındadır.¹⁶⁵ Ebü'l-Yüsr'ün benimsediği özellikle Münker ve Nekir sorgusuyla ilgili olan bu inanç, Kur'an ayetlerinden ziyade, tevatür derecesine ulaşamamış hadis ve haberlerle sabittir. Dolayısıyla o, bahsi geçen haberleri lafzi olarak kabul etmekte ve bunları itikadın bir gereği olarak görmektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki, İmam Pezdevî'nin bu tutumu sadece kendisine ait olmayıp, pek çok Mâtürîdî ve Eş'ari mütekellim tarafından da benimsenmiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 169.

¹⁶⁶ el-Eş'ari, *Kitabü'l-Luma'*, 8, el-Eş'ari, *el-İbane an Usûli'd-Diyane*, s. 49; Konu hakkında geniş bilgi için bkz: Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat* (Konya: Tekin Yayınevi, 2005), 313-374.

Pezdevî, kabir hayatının ikinci kısmını oluşturan azap ve nimet konusunda ise, Kur'ani nassları referans olarak gösterir. O, kabirde azabın olacağını kanıtlamak için;

" (Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de "Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir."¹⁶⁷ ayetini delil getirir. Ona göre bu ayet, Firavun'un ve yanında bulunanların kıyametten önce de azap göreceklerine delil teşkil eder. Bu ise ancak kabirde olabilecek bir durumdur.¹⁶⁸

Pezdevî genel olarak kabirde azap-nimet ve sorgu-sual gibi birtakım hadiselerin olacağını bildiren Kur' an ayetlerini¹⁶⁹ kabir azabının olacağına delil olarak kabul eder. O, konuya ayet ve hadisler çerçevesinde yaklaşmış ve bu nasslardaki verileri lafızcı/literal bir yaklaşımla incelemiştir. Nasslarda geçen birtakım hadiseleri akli olarak imkânsız görmemiştir.

1.4. Hilafet/ İmamet Meselesi

İslam düşünce geleneğinde imamet veya başka bir değişle devlet başkanlığıyla alakalı tartışmaların odak noktası, Hz. Peygamber'in vefatından sonra gelecek olan devlet başkanının nassla mı yoksa seçimle mi başa geçeceği problemidir. Bu problem İslam dünyasındaki iki büyük düşünce geleneği olan Sünnilik ve Şiilik arasında tartışmalara sebep olmuştur. Zira Şia'ya göre imamet/devlet başkanlığı, dinin temeli ve mü'min olmanın gereklerinden olduğu için, Hz. Peygamber'in böylesine önemli bir konuyu ihmal ederek, bunu İslam toplumunun muvafakati ve seçimine bırakması mümkün değildir. Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi ümmetine bizzat kendisi imam olarak tayin etmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ el-Mü'min 40/46.

¹⁶⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 168.

¹⁶⁹ İlgili ayetler; *Kıyamet vakti de gelecektir, bunda şüphe yoktur. Ve Allah kabirlerdeki kimseleri diriltip kaldıracaktır. (Hac 22/7), Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. (Al-i İmran 3/169), Allah Teâlâ sağlam sözle iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sapasağlam tutar. Zalimleri ise Allah saptırır. Allah dilediğini yapar. (İbrahim 14/27), Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcıları da bulamadılar. (Nuh 71/25).*

¹⁷⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 145; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 1/496; ayrıca bkz. Veysi Ünverdi, *Mutezile ve İmamet*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 10-25.

İtikadi bir mesele olmamasına rağmen Şii'lerin bir akaid konusu olarak görmeleri nedeniyle kelim kitaplarında yer alan hilafet/ imamet meselesi, İmam Muhammed el-Pezdevî tarafından da gerekli ilgiyi görmüş ve kelama dair yazdığı "*Usûlü'd-Din*" adlı eserinde bu konuya yaklaşık olarak otuz sayfalık bir yer ayırmıştır. Pezdevî'nin bu konuya bu kadar geniş bir yer ayırmış olması, Mâtürîdî geleneğin hilafet/ imamet konusuna bakışını öğrenmemiz açısından oldukça önemlidir. Zira Mâtürîdîliğin kurucusu kabul edilen Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin kelamla alakalı olarak kaleme aldığı "*Kitabü't-Tevhid*" adlı eserinde, devlet başkanlığı konusuna değinmediğini görmekteyiz. Belirtmek gerekir ki Ebû'l Hasan el-Eş'ari'nin de belirttiği gibi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ilk ihtilaf konusunun imamet olması da bu meselenin ehemmiyeti açısından oldukça önemlidir.¹⁷¹

Şunu ifade etmek gerekir ki imamet konusu, akaid alanıyla ilgili bir konu olmaktan ziyade fıkıh/İslam hukukuyla alakalı bir meseledir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Şia'nın bu meseleyi bir inanç konusu haline getirmiş olması, Hanefî-Mâtürîdî kelimciler de dahil olmak üzere Ehl-i Sünnet alimleri tarafından bu konuyu iman meselesi haline getiren fırkaların iddialarına cevap vermek ve Müslümanları bu batıl fikirlerden korumak amacıyla imamet konusunu akaid eserlerinde işleme gereği duymuşlardır.¹⁷²

Öncelikle imam ve imamet kavramlarıyla kelim literatüründe neyin kast edildiğini belirtmekte fayda vardır. Sözlükte imam/devlet başkanı "kendisine uyulan kimse" demektir. Arap dilinde "el-İmam" şeklinde kullanılan bu kavram "din ve dünya işlerini idare eden kişi" anlamına gelmektedir.¹⁷³

İmam Pezdevî, Müslümanların yönetimini üstlenecek bir imamı/devlet başkanını zorunlu görmektedir. O, zekâtları toplamak, Cuma ve bayram namazlarını kıldırmak, adaleti sağlamak, zayıf ve korunmaya muhtaç bireyleri korumak, toplum içerisinde huzur ve barışın sağlanması ve düzenin korunması gibi nedenlerle devlet başkanının bulunmasını bir zorunluluk olarak

¹⁷¹ el-Eş'ari, *Makâlat*, 1/39.

¹⁷² Ebû'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti 'i'l-edilleti fî usûli 'l-i'tikâd*, thk. Es'ad Temîm (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1992), 345; eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 478.

¹⁷³ es-Seyyid eş-Şerîf Âlî b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1995), 35.

görmektedir. Pezdevî, bu konuda sahabenin icma ettiğini ifade etmekte ve devlet başkanı belirlendikten sonra, ona itaat edilmesi gerektiğini, bunun Hz. Peygamber'e itaat gibi olduğunu söylemektedir. Zira Kur'an-ı Kerim "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de...*"¹⁷⁴ ayetiyle bunu ortaya koymaktadır.

Kelami fırkaların çoğunluğu devlet başkanlığının vacip/gerekli olduğunu kabul ederken, bazıları bunun gerekli olmadığı kanaatini paylaşmaktadırlar. Devlet başkanlığını Mu'tezile, Hariciler' in büyük bir kısmı, Mürcie ve Şia'nın ekseriyeti kabul ederken; Haşeviyye,¹⁷⁵ Haricilerden Necedat fırkası,¹⁷⁶ devlet başkanlığını gerekli görmez.¹⁷⁷

Devlet başkanlığının gerekliliği konusunda Ehl-i Sünnet ile Şia arasında bir fark olmamakla beraber, Şia bu görüşünü aşkın bir nedene dayandırırken, Sünni mütekellimler ise bunu İslam toplumunun huzur ve barışı için gerekli görmüşlerdir. Devlet başkanlığını gerekli görenlerin bir kısmı bunu akla dayandırırken, diğer bir kısım ise bunu nakle dayandırmaktadır. Akla dayanarak gerekli görenler; Şia'nın İmamiyye ekolü, Mu'tezile'den Cahız (ö.255/869), Ka'bi (ö.319/931) ve Ebû Hüseyin el-Basri (ö.436/1044)'dir. Devlet başkanlığını nakle göre vacip görenler ise Ehl-i Sünnet'in tamamı ve Mu'tezile ile Zeydiyye'nin¹⁷⁸ çoğunluğudur.¹⁷⁹ Bu grup görüşlerini Hz. Peygamber'in "*Kim zamanının imamını tanımadan vefat ederse, cahiliye ölümü üzere ölmüş olur.*"¹⁸⁰ hadisine dayandırmaktadırlar. Buna ilaveten ashab-ı kiramın Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından, imamet/devlet başkanlığını en önemli mesele görmüş olmaları ve bu konuda

¹⁷⁴ en-Nisâ 4/59.

¹⁷⁵ Haşeviyye: Dini meselelerde akıl yürütmeyi reddeden, nassların zahiri manalarına bağlı kalmak suretiyle teccim ve teşbihe düşenlere verilen ad. [Metin Yurdağür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426-427].

¹⁷⁶ Necedat: Yemame ve Bahreyn bölgelerine yayılmış Harici kolu. [Mustafa Öz, "Necedat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/485-486].

¹⁷⁷ eş-Eş'ari, *Makâlat*, 1/205; eş-Şehristani, *Nihayetü'l-İkdam*, 478.

¹⁷⁸ Zeydiyye: Hicri II. yüzyılda Kufe' de ortaya çıkmış ılımlı Şii fırkası. [Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/324-326.]

¹⁷⁹ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzi, *Kitâbü'l-Muhassal efkârü'l-mütেকaddimîn ve müt'e'ahhirîn mine'l-hükemâi ve'l-mütেকellimîn*, çev. Hüseyin Atay (Kahire, 2002), 574; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 758.

¹⁸⁰ Müslim, *Sahih-i Müslim*, İmare, 13, hadis no:58, (2/1478).

daha Hz. Peygamber'in techiz ve tekfini yapılırken hemen bir devlet başkanı seçme hususunda fikir birliğine varmaları da dikkate haizdir.¹⁸¹

Ehl-i Sünnet kelimcileri bir devlet başkanı olmadan, insanlar arasında meydana gelebilecek problemlerin çözölemeyeceğı, haksızlık ve anlaşmazlıkların ortadan kaldırılamayacağı gibi nedenlerle, devlet başkanının gerekliliğini savunmuşlardır.¹⁸² Şayet bu problemler çözölmez, anlaşmazlıklar giderilmezse ve mazlumun hakkı zalimden alınmazsa, toplumda kaos ve kargaşa ortaya çıkacak ve dünyanın düzeni bozulup-yok olacaktır. Bu sorunlar, ancak bir devlet başkanının varlığıyla çözüme kavuşturulabilir. Bu gibi amiller bir devlet başkanın seçilmesini zorunlu kılmaktadır.¹⁸³

Mütakellimler, devlet başkanında bulunması gerekli olan özellikler hakkında fikir birliğine ulaşamamışlardır. Bu konuda genel olarak kabul gören, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Maverdi (ö.450/1058)'nin¹⁸⁴ "*el-Ahkamu's-Sultaniyye*" adlı eserinde zikretmiş olduğı imamet/ hilafete geçecek olan kişide bulunması gerekli şartlar, ilk sistemli teori olarak kabul edilebilir. O, devlet başkanında bulunması gereken vasıfları şöyle sıralar;

- a) Adaletli olmak,
- b) İyi, ahlaklı, bedeni ve akli kusurlardan uzak olmak,
- c) İslami hükümlerde ictihat yapabilecek derecede ilim sahibi olmak,
- d) İslam topraklarını koruma ve savunma hususunda, kudretli ve cesaretli olmak,
- e) Soy bakımından Kureyş kabilesine mensup olmak.¹⁸⁵

Genel olarak Pezdevî'nin de dahil olduğı Ehl-i Sünnet kelimcileri imamın/devlet başkanının takva sahibi, alim, adil ve Kureyş'e mensup bir kişiyi olmasını gerekli görmüşlerdir.¹⁸⁶

¹⁸¹ en-Nesefî, *Bahrü'l-kelâm*, 48; Bkz. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 39-49.

¹⁸² el-Eş'ari, *Makâlat*, 1/205.

¹⁸³ Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Claude Salame (Dımaşk, 1993), 2/823; el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 183-184.

¹⁸⁴ Siyaset ve ahlak alanındaki çalışmalarıyla tanınan Şafii fakih.

¹⁸⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Hâlid Abdüllatif (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1990), 31-32.

Mu'tezile kelamının son temsilcisi kabul edilen Kadi Abdülcebbar (ö.415/1025) da sayılan şartları kabul eder. Buna göre devlet başkanı; cesur, alim, takva ve iffet sahibi ve belirli bir kabileye/ Kureyş'e mensup olmalıdır.¹⁸⁷

Daha önce de belirttiğimiz gibi, devlet başkanlığı itikadi bir mesele olmamakla beraber Şia' nın bunu bir inanç konusu haline getirmesinden dolayı, Ehl-i Sünnet kalamcıları bu konuyu kitaplarında işleme gereği duymuşlardır. Tabiatıyla bu konuyu işlerken, Şia'nın benimsediği devlet başkanlığını eleştirmişler ve devlet başkanlığını sünni doktrin çerçevesinde inceleme gayreti içerisine girmişlerdir. Buna göre Ehl-i Sünnet kalamcıları devlet başkanında şu şartların bulunmasını gerekli görmüşlerdir;

a) Devlet başkanının açıkta ve zahir olması gerekir. Bununla amaçlanan, Şia'nın "gaib ve muntazar/beklenen" imam anlayışının yanlışlığının belirtilmek istenmesidir. Çünkü imamın halktan gizli olması, kendisinden beklenen görev ve sorumlulukları yerine getirmesine engeldir.¹⁸⁸

b) Şia'nın devlet başkanında bulunması gerektiğini iddia ettikleri niteliklerden birisi imamın, gayb dahil her şeyi bilmesidir. Mâtürîdî kalamcılarından olan Ebü'l-Muin en-Nesefî (ö.508/1115) böyle bir zorunluluğun olmadığını, böyle bir düşüncenin imamet makamını nübüvvet makamından üstün görmek olacağını, zira peygamberlerin bile Allah Teala'nın bildirdikleri dışında gayb aleminden bir şey bilemeyeceklerini belirtir. Ona göre böyle bir düşünce kişiyi küfre götürür.¹⁸⁹ Eş'ari kalamcılarından olan Ebû Bekir el-Bakıllani (ö.403 /1013) de bu konuda Nesefî gibi düşünmekte ve devlet başkanının gaybı bilemeyeceğini ifade etmektedir. Zira gaybı "*De ki: "Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir."*¹⁹⁰ ayetinde de belirttiği üzere yalnız Allah (cc) bilir.¹⁹¹

¹⁸⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd- Din*, 192; İbn Hümâm, *el-Müsayere*, s. 274-275; el-Bağdadi, *Usûlü'd- Din*, s. 277.

¹⁸⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 752-753.

¹⁸⁸ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, 2/825.

¹⁸⁹ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, 2/833.

¹⁹⁰ en-Neml 27/65.

¹⁹¹ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî, *Kitâbü Temhîdî'l-evâ'il ve telhîsî'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut, 1992), 471; Faruk Gün, "Gayb Âlemini Bilmenin İmkânı Üzerine Bir İnceleme", *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 156. Ayrıca gayb üzerine bir değerlendirme için bkz: Mehmet Emin Günel, "Gayb Bilgisi Hakkında Kur'an'a Aykırı

c) Şia'nın iddialarından olan imamın masum olması fikri de Ehl-i Sünnet kelimcileri tarafından eleştirilmiştir.¹⁹² Çünkü ismet sıfatı, peygamberlerin niteliklerindendir. Daha dar bir ifadeyle bu sıfat, peygamberlerin beşerî yönlerinden ziyade tebliğ ettikleri vahiyle alakalı bir özelliktir. Yani peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi, insanlara iletme konusunda meydana gelebilecek hatalardan Allah tarafından korunmuşlardır.

Pezdevî'nin de içerisinde bulunduğu Ehl-i Sünnet kelimcileri, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra hiç kimseyi devlet başkanı olarak tayin etmediğini, bu sebeple de ashabdan hiç kimsenin imamet iddiasıyla bu görevin kendisine verilmesini talep etmediği kanaatindedirler. Onlara göre devlet başkanı vasiyet veya veraset yoluyla değil, "ehlü'l-hal ve'l-akd" diye ifade edilen, belirli vasıflara sahip kimselerin seçimiyle gerçekleşebilir. Pezdevî, hadis ulemasından bazılarının Hz. Peygamber'in imameti amcası Hz. Abbas (ra)'a verdiğini, bazılarının da Hz. Ebû Bekir (ra)'e verdiğini düşüncesinde olduklarını, ancak Hz. Peygamber'in bu görevi nassla kimseye vermediğini ifade ederek kendi kanaatini paylaşmaktadır.¹⁹³

Bu konuda özellikle Şia'nın İmamiyye ekolü, devlet başkanlığının nass ve verasetle belirlendiğini, dolayısıyla imamet Hz. Ali ve evladının hakkı olduğunu iddia etmektedir. Hatta bu ekol, imamet nassla belirlendiğini inkâr edenleri küfürle itham etmektedir. Bu sebeple İmamiyye ekolü sahabeyi, Hz. Ebû Bekir'e biat etmeleri sebebiyle küfürle itham eder.¹⁹⁴ Pezdevî, İmamiyye'nin Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e yakınlığına binaen verasetle devlet başkanlığına geldiği şeklindeki görüşlerini redder. O, buna delil mahiyetinde, eğer devlet başkanlığına verasetle gelineceği kabul edilirse, buna Hz. Peygamber'in amcası olması sebebiyle Hz. Abbas'ın getirilmesinin Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan Hz. Ali'den daha layık olacağını belirtir. Bu şekilde Hz. Ali'nin devlet başkanlığına veraset yoluyla getirilmediğini ortaya koymaya çalışmaktadır.¹⁹⁵

Yorumların Sebep Olduğu İnanç Problemleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Haziran 2020), 115.

¹⁹² el-Bâkîllânî, et-*Temhîd*, 471.

¹⁹³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 192.

¹⁹⁴ en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, 49; *Tabsîratü'l-Edille*, 2/838; Kâdî Abdülcebbar., *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 761.

¹⁹⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 192; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Şia'nın Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından vasi tayin edilmesiyle alakalı¹⁹⁶ ortaya attıkları iddiaların sika/ güvenilir raviler tarafından rivayet edilmediğini belirterek, bunun yanlışlığına işaret eder. Ona göre bu iddialar, Şia'nın zayıf yönlerindendir.¹⁹⁷ Aynı şekilde Ebü'l-Muin en-Neseî' de Şia'nın vasi iddialarını, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in borçlarını ödemesi gibi özel bir meselede onun vasiliğini üstlenmesi şeklinde değerlendirir. Ona göre mutlak manada bir vasilik durumu ortada yoktur.¹⁹⁸

Neseî bu iddianın geçersizliğini ispat sadedinde, eğer Hz. Ali ve evladı imamete nass ile tayin edilmiş olsalardı, ashabın bu konuyu kendilerinden sonrakilere mutlak manada ileteceklerini, böyle bir olay meydana gelmiş olsaydı bunun bize kadar, nakil yoluyla gelmiş olacağını belirtir. Zira sahabenin, su ile vacip olmayan istinca hakkındaki hükmünü bile nakletmiş olmaları, din konusunda ne kadar hassas olduklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.¹⁹⁹

İmam Pezdevî, imamın/devlet başkanının niteliklerinden bahsederken, onların masum olmalarından bahsetmemektedir. Bu da göstermektedir ki, devlet başkanında böyle bir niteliğin aranması, İslam akaidi ve insan olma vasfıyla bağdaşmamaktadır.

Devlet başkanının faziletli olan bir kimse olmasına da değinen Pezdevî, bu göreve getirilecek kişinin en faziletli olması şartını kabul etmez. O, bu görüşünü " nesepte, takvada ve diğer şeylerde daha faziletli olan terk edilip, faziletli olan kimse hilafete tayin edilirse, bu kişinin imametı geçerlidir." diyerek ortaya koymaktadır.²⁰⁰ Aynı şekilde Ebû Mansûr el- Mâtürîdî de efdal olan mevcutken, fazilet bakımından daha aşağıda bulunan kişinin imametini meşru görmektedir.

Ancak Şia'nın ekseriyeti daha faziletlinin olduğu yerde, derece bakımından daha aşağıda bulunanın devlet başkanlığını reddetmektedir.

¹⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz: Cemal Sofuoğlu, "Gadir-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984), 461-470.

¹⁹⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 190.

¹⁹⁸ en-Neseî, *Bahru'l-Kelam*, 47.

¹⁹⁹ en-Neseî, *Bahru'l-Kelam*, 47,48; *Tabsiratü'l-Edille*, 2/840.

²⁰⁰ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 193.

Onlara göre akıl, fazilet bakımından düşük olanın en faziletlinin yerine göreve getirilmesini çirkin bir iş olarak görmektedir.²⁰¹

Mâtürîdî mezhebinin önemli simalarından olan Ebü'l-Muin en-Nesefî, daha az faziletlinin devlet başkanı olmasına Hz. Ömer' in uygulamasını delil gösterir. Zira Hz. Ömer vefatına yakın, kendisinden sonra seçilecek halife için derece bakımından daha faziletli olan Hz. Osman ile Hz. Ali mevcut olmasına rağmen altı kişiden oluşan bir şura heyeti oluşturulmasını istemiş ve şuranın sonucunda seçilen adayın halife olmasını istemek suretiyle, bu işi insanların kendi seçimlerine bırakmıştır.²⁰²

Mütekellimimiz Pezdevî ise, bu konudaki görüşünü Hz. Peygamber' in şu hadislerine dayandırmıştır; *'Her iyi ve kötünün arkasında namaz kılınız.'*²⁰³, *'Burnu kesik, Habeşli bir köle bile başınıza emir olsa, hüküm sahiplerine itaat ediniz.'*²⁰⁴ Ayrıca ifade etmek gerekir ki o, efdal olan varken mefdul/daha az faziletli olan kimsenin imametini kabul etmekle beraber, sosyo-kültürel çevre ve insan unsurunu da göz önünde bulundurarak, toplumun en faziletli olan kimseyi devlet başkanlığına getirmesi taraftarıdır.²⁰⁵

Devlet başkanlığı konusunda en çok tartışılan hususlardan birisi de imamın Kureyş kabilesinden olup-olmaması tartışmasıdır. Bu konuda Ehl-i Sünnet, imamın/devlet başkanının Kureyş'ten olması gerektiğini söylerken, Şia alanı biraz daha daraltarak Beni Haşim' den olmasını şart koştur. Ancak Mu'tezile'den bazıları ve Hariciler, Kureyş'ten olma şartını kabul etmezler. Onları bu düşünceye götüren saik, Cenab-ı Hakk'ın *'Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.'*²⁰⁶ ayetidir. Ayrıca Hariciler, devlet başkanının Kureyş kabilesi dışından olması hususunda hemfikirdirler. Onlara göre devlet başkanı da bir insan olması sebebiyle, günah işlediğinde veya zulüm

²⁰¹ es-Sâbûni, *el-Bidaye*, 57; Ebü'l-Vefâ et-Taftâzânî, *Ana Konularıyla Kelam*, çev. Şerafettin Gölcük (Konya, 2000), 101.

²⁰² en-Nesefî, *Tabsiratü'l- Edille*, 2/271.

²⁰³ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 2009), 2/29.

²⁰⁴ Müslim, *Sâhih-i Müslim*, Mesâcid, 240; İmâret, 35, 37.

²⁰⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 193.

²⁰⁶ el-Hucûrât 49/13.

yaptığında azledilebilmesi gerekir. Ancak imamın Kureyş'e mensubiyeti sebebiyle taraftarlarının çok olacağı, bu sebeple de devlet başkanının azlinin mümkün olamayacağı endişesini taşırlar.²⁰⁷

Bu bağlamda diyebiliriz ki; imamın Kureyş'ten olması şartını kabul etmeyenler, devlet başkanlığının sadece bir kabileye hasredilmesini İslam'daki soy ve ırk üstünlüğünün olmaması ve İslam tebliğinin evrenselliğiyle bağdaştıramamışlardır. Zira bireyler arasındaki üstünlük, Allah' a karşı takvalı olmakla doğru orantılıdır.

Öte taraftan Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönem için, devlet başkanının Kureyş'ten olması, İslam dininin yayılması ve İslam adına müspet sonuçlar doğurduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Zira o dönemde Kureyş kabilesinin toplum nazarında itibarlı ve güçlü duruşu, imamın/ devlet başkanının Kureyş'ten olmasını kolaylaştırmıştır.²⁰⁸

Kelamcımız Muhammed el-Pezdevî, devlet başkanının Kureyş kabilesinden olması gerektiği kanaatindedir. O, bu görüşünü "İmamlar, Kureyştendir." hadisine²⁰⁹ ve Hz. Ebû Bekir (ra)'ın Beni Saide çardağında halife olarak İslam devletinin başına geçmesine dayandırmaktadır. O da tıpkı Ebû'l-Muin en-Nesefî gibi hilafete Kureyş kabilesinden olan bir kimsenin gelmesi gerektiğini kabul etmekle beraber, Haşim oğullarından olmasını şart koşmamıştır.²¹⁰ Bununla, Şia' nın imameti Hz. Ali ve evladına has kılmalarının önüne geçmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Pezdevî, devlet başkanının Kureyş'ten olma şartını kabul etmeyen Mu'tezile ve Hariciler'in bu görüşünü, ashab-ı kiramin bu konudaki ittifakına ve Hz. Peygamber'in zikredilen hadisine aykırı olacağını öne sürerek kabul etmemektedir.²¹¹ Ancak Pezdevî'nin bu görüşüne katılmak, zor görünmektedir. Zira onun bu yaklaşımı, meseleye mezhebi bir taassupla yaklaştığını göstermektedir.

Kanaatimizce devlet başkanlığının Kureyş'e özgü kılınmış olması, Kureyş kabilesinin o dönem Arap toplumunda baskın olması ve kendisini

²⁰⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 108; İbn Hümam, *Müsâyere*, s. 275.

²⁰⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/490-494.

²⁰⁹ Krş; M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 12-21.

²¹⁰ en-Nesefî, *et-Temhîd*, s. 108; *Bahrul-Kelam*, s. 47; İbn Hümâm, *Müsâyere*, s. 276.

²¹¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, s. 193.

kabul ettirmiş olması sebebiyledir. Yoksa bu uygulama, devlet başkanlığının daimi olarak bir soya tahsis edilmesi şeklinde anlaşılmamalıdır. Buradan hareketle devlet başkanlığına getirilecek olan kişide soy, ırk gibi özelliklerden ziyade, o makama gelecek olan kişinin bu görevin üstesinden gelebilecek liyakatte, ilim ve cesaret sahibi bir kişiliğe sahip olması gerekmektedir. Bu itibarla, bu makama getirilecek kimsede sayılan özellikler bulunuyorsa, hangi soy veya nesebe bağlı olursa olsun devlet başkanlığına getirilebilir.

Sonuç olarak kelamcımız İmam Muhammed el-Pezdevî'nin de dahil olduğu Mâtürîdî kelamcıları, Şia'nın nass ile tayin konusundaki görüşlerini; Hz. Peygamber'e yalan isnadı, sahabeye bir iftira ve batıl bir fikir olarak telakki etmişlerdir. Genel olarak Mâtürîdî mütekellimleri, Hz. Ali ve ardından gelen Hz. Hasan (ra) ve Hz. Hüseyin (ra)'in devlet başkanlığına vasiyet veya nass ile tayin olmadıklarını, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Ebû Bekir (ra)'in *"İmamlar Kureyş'tendir."* manasındaki sözü Beni Saide çardağındaki toplantıda açıklamasının ardından, Müslümanların biat ve seçimleriyle imamet/hilafetin başladığı inancındadırlar.

İKİNCİ BÖLÜM

PEZDEVÎ VE MÂTÜRÎDİLİK

2.1. Pezdevî'den Önce Mâtürîdîlik

Maturdilik'ten bahsetmeden önce, onun beslendiği kaynaktan bahsetmekte yarar vardır. Hicri I. asrın sonlarında iman- amel ilişkisi, iman mahiyeti ve imanda istisna gibi birçok konuda Müslümanlar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. İhtilafın ana sebebini Hammad b. Ebi Süleyman (ö.120/738)'ın, İbrahim en-Nehai (ö.96/714)'yi imanda istisnayı kabul ettiği gerekçesiyle "şüphecilikle" suçlaması oluşturmuş ve bu ihtilafların daha da genişlemesine sebep olmuştur. Nitekim İbrahim en-Nehai buna karşılık irca fikrini bid'at ilan etti. Bu çekişmeler Ashab-ı Rey ile Ashab-ı Hadis'in rekabetinin artmasına sebep oldu.²¹²

Hammad b. Ebi Süleyman'ın ardından Kufe'deki Ehl-i Rey'in başına geçen öğrencisi Ebû Hanife (ö.150/767), irca fikrini sistemli bir şekilde savunmaya ve açıklamaya başladı. Hicri I. asırda Müslüman olmaya başlayan Horasan ve Maverâünnehir halkı "amel konusunda eksiklikleri bulunduğu ileri sürülerek" bölgeyi fethedenler tarafından, ikinci sınıf Müslüman sayılıyorlardı. Ebû Hanife'nin iman-amel ayırımına giderek imanda eşitliği savunması, Müslüman olmalarına rağmen siyasi ve sosyal baskılar²¹³ gören Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde yaşayan halkın sevgisini kazanmasını sağladı. Bu durum Hanefiliğin bölgede yayılıp, ardından Hanefî-Mâtürîdî geleneğin oluşmasına zemin hazırladı.²¹⁴

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) tarafından Maverâünnehir bölgesinde meydana getirilen Mâtürîdîlik, iki asırdan fazla bir süre ihmale uğramıştır. Bunun çok çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerden bazılarını; Mâtürîdî'nin eserlerinin dilinin ağır ve muğlak olması, İmam Mâtürîdî'nin ilim ve kültür merkezi olan ve o gün hilafetin merkezi konumundaki Bağdat' tan uzak bir bölgede yaşaması, Mu'tezile gibi aklı ön plana çıkarması dolayısıyla,

²¹² Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 109.

²¹³ Geniş bilgi için bkz; Âdem Apak, *Ana hatlarıyla İslam Tarihi 3* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 146-153, 225-227.; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 89-98.

²¹⁴ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 109-111.

Mu'tezile'ye yakın olduğu izlenimi vermesi, Eş'ari Mezhebi gibi mevcut iktidar tarafından desteklenmemesi, Eş'ariliğin Maliki ve Şafiiler tarafından benimsenmesine karşın, Mâtürîdîliğin sadece Hanefiler tarafından desteklenmesi vb. şeklinde sıralayabiliriz.²¹⁵

İmam Mâtürîdî'nin göz ardı edilme sebeplerinden birisinin de onun kendi dönemindeki iktidar sahipleri ile iyi ilişkiler içerisinde olmaması gösterilebilir. Onun kendi dönemindeki iktidar sahipleriyle arasının açık olduğu izlenimi veren, şu üç anekdot oldukça önemlidir;

Ebü İshak es-Saffar (ö.534/1139)'ın²¹⁶ aktardığına göre İmam Mâtürîdî "Zulüm, adalettir" demenin kişiyi dinden çıkaracağı kanaatindedir. O, zalim sultana, adil demenin kişiyi küfre düşüreceğini belirtmektedir. Ayrıca kendi döneminde sultanlara "şerînşah, yeryüzünün sultanı, ümmetlerin koruyucusu/maliki" lakaplarını veren kimseleri eleştirmiştir.²¹⁷

Yine Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, resmi görevlilerle yakın temasta bulunan ve katiplik görevini icra eden Ebû'l Kasım el-Ka'bi'yi²¹⁸ ağır ifadelerle eleştirmekte ve yeryüzünde lanet edilmeyi hak etmiş bir kimse varsa, onun Ebû'l Kasım el-Ka'bi olduğunu söylemiştir.²¹⁹

İmam Mâtürîdî'nin zulüm ve haksızlık yapan yöneticiler ve onların görevlileriyle iyi ilişkiler içinde olmadığına başka bir örnek ise, Ebû'l Hasan er-Rüstüfeğni'nin aktardığı şu hadisedir;"Buna göre dönemin sultanının görevlilerinden birisi, İmam Mâtürîdî'nin talebelerinden birinin evine yerleşir. Öğrencisinin İmam Mâtürîdî'ye misafirden rahatsızlığını dile getirmesi üzerine Mâtürîdî, sultana bu kişinin evi boşaltması için bir elçi gönderir. Ancak sultan, bu talebe olumsuz cevap verir. Bunun üzerine İmam Mâtürîdî, evi işgal eden kişiye beddua eder ve bu kişi hastalanır. Ardından evi boşaltır."²²⁰ Bu anekdotlar ve Mâtürîdî'nin hiçbir resmi görev üstlenmemiş olması, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin kendi dönemindeki idarecilerle ilişkilerinin iyi olmadığı izlenimi vermektedir.

²¹⁵ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 60.

²¹⁶ Hicri 460-534(1068/1139) yılları arasında yaşamış Hanefî fakihî ve Mâtürîdî kelimcisi.

²¹⁷ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 38.

²¹⁸ Hicri 273-319(886/931) yılları arasında yaşamış Mu'tezile alimi ve Kâ'biyye fırkasının reisi.

²¹⁹ el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 348.

²²⁰ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 39.

Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, son dönemde yapılan birtakım çalışmalar, Mâtürîdî'nin Hanefî-Mâtürîdî çevrelerce gerekli ilgiyi gördüğünü göstermektedir. Fakat Eş'ari ile kıyaslandığında yine de ihmale uğradığını söylemek yerinde bir tespittir.²²¹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Samani Devleti (261/875-389/999) hakimiyeti altında Semerkant bölgesinde yaşamıştır. İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemi, sükûn ve kargaşa bakımından ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki huzur ve sükunetin bulunduğu ve hicri II/ IX. asrın ikinci yarısına kadar süregelen zaman dilimidir.²²² Bu zaman dilimi, Semerkand'ın her türlü ilmi, ekonomik ve askeri girişimin bizzat devlet tarafından desteklendiği bir dönemdi.²²³ Hatta Semerkand ve Buhara bölgesi bu dönemde, hilafet merkezi olan Bağdat'ı ilim, sanat ve kültür bakımından geride bırakmıştı. Yine bu dönemde Seneviyye, Mu'tezile ve Kerramiyye gibi grupların Semerkand'da medreseleri bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Şiiler ve Mâtürîdîliğin kendisinden neş'et ettiği Hanefilik de bölgede etkin durumdaydı. Bu gruplar zaman zaman bir araya gelip ilmi tartışmalar yaparlardı.²²⁴

İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemin ikinci kısmı olan hicri IV/X. asırda ise büyük bir huzursuzluk ve kargaşa hakimdi. Bu dönemde Batını ve Karmati grupların çıkardığı problemlerin yanında, Şii Fatımi Devleti'nin baskıları ve Samani Devleti'ndeki taht kavgaları da huzur ve sükunun bozulmasında önemli rol oynamıştır. Samaniler' in son dönemlerinde pek çok karışıklık meydana gelmiş, bölgede 310/922, 318/930, 331/942, 335/946 ve 380/990 yıllarında irili-ufaklı birçok karışıklık olmuştur.²²⁵ Özellikle Samaniler'in yıkılışına kısa bir süre kala, Samani emirleri Karmati, Batını, Kaderi ve Mu'tezili fikirlere sempati duymaya başlamışlardır.

Konuyla alakalı olarak Pezdevî'nin naklettiği bir anekdot dikkate değerdir. Onun aktardığına göre, Samaniler' in son döneminde Kaderiyye ve Mu'tezile, Buhara'yı hakimiyetleri altına almışlardı. Aynı şekilde Samani

²²¹ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 60.

²²² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut, 2010), 7/279.

²²³ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1909), 380.

²²⁴ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, s.38-39.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/78, 80, 133, 134, 208-212, 403, 404.

vezirleri de bu gruplarla yakın ilişki içindeydi. Samani emirinin Ehl-i Sünnetin fikirlerini savunan bir hocası vardı. Hocası emire bir gün, “Şu Kaderiyye ve Mu'tezile'den olanlar, senin sultan olmadığına inanıyorlar. Ehl-i Sünnetten olan bu imamlar ise senin sultan olduğuna inanıyorlar.” dedi. Emir “Nasıl olur!?” diyerek şaşkınlığını dile getirince, hocası sonraki gün bunun gerçek olduğunu kanıtlayacağını söyledi. Ertesi gün Ehl-i Sünnet mütekellimlerini çağıran hoca, emiri de bir sütrenin ardına gizledi. Mütekellimlere dönerek “Eğer emir, haram olduğuna iman ederek zina yapar, şarap içer, oğlanlarla düşüp-kalkar ve zulüm işlerse azledilir mi?” diye sordu. Kelamcılar buna cevap olarak; bu fiilleri işleyen emirin azledilmeyeceğini, ancak tevbe etmesi gerektiğini ifade ettiler. Bu cevaptan sonra kelamcıların çıkmasına izin veren hoca, daha sonra Kaderi ve Mu'tezili kelamcıları içeri davet etti. Hoca aynı soruyu onlara yöneltince, hepsi birden “azledilir.” cevabını verdiler. Bu cevap üzerine onların çıkışına da izin verildi. Hoca daha sonra emire gelerek, “Söylediklerini duydun.” Emir, “Evet.” cevabını verince, hocası “Seni, emirlikten azledilmiş olarak görüyorlar. Çünkü sen, bu çirkin fiillerden bazılarını işliyorsun.” dedi. Bu olayın ardından emir, Kaderiyye'ye ve Mute'zile'ye mensup olanların yakalanarak cezalandırılmalarını emretti. Böylece bölgede sadece Ehl-i Sünnetin temsilcileri olan Hanefî-Mâtürîdî kelamcılar söz sahibi olmaya başladı. Hatta emir, bu alimlere değerli elbiseler ve hediyeler vererek onları taltif etti.²²⁶

Hicri IV/IX. asrın başlarına kadar İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin savunduğu akideyi benimseyen Samaniler, otoritelerini muhafaza etmek için, farklı fikir ve düşüncelere karşı cephe almışlardır. Bu sebeple daha önce İmam Mâtürîdî'nin içerisinde yer aldığı Daru'l-Cüzcaniyye'ye yakın duran Samaniler, bu dönemden itibaren Hanefî Hadis Taraftarları olarak bilinen İyaziyye Ekolü'ne yakın durmaya başlamışlardır.²²⁷

2.2. Pezdevî'nin Yaşadığı Çağda Kelam İlmindeki Gelişmeler

İslami fetihler sonucunda genişleyen coğrafya ve çeşitli kültürlerle temasların sağlanması nedeniyle, İslam dünyasında gelişen ilimlerin yanında, diğer medeniyetlerin değerlerine de ilgi duyulmaya başlanmıştır. Nitekim

²²⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 197.

²²⁷ Detaylı bilgi için bkz; Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 43-45.

Emeviler ve Abbasiler devrinde eski Yunan ilimlerini tercüme faaliyetleri başladı. Bu sebeple İslam dünyasında felsefe inkişaf etmeye başlamış ve bu ilimle uğraşan şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Asıl uğraşı alanları felsefe olmasıyla beraber, akaid/kelam konularıyla ilgilenen ve bu konulara akli çözümler bulmaya çalışan bu şahsiyetler kelam tarihinde "İslam Filozofları" olarak bilinmektedirler. Ebü'l-Hukema Yakub b. İshak el-Kindi (ö.252/866), Ebû Nasr el-Farabi (ö.339/950) ve Ebû Ali İbn Sina (ö.428/1037) bu filozofların başında gelmektedir.²²⁸

İslam filozofları dışında, Eş'ari kelamının önemli simalarından olan Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzali (ö.505/1111) alim, mütekellim ve filozof bir şahsiyettir. Eş'ari ve Mâtürîdî'nin tesisleriyle meydana gelen ve Gazzali'ye kadar ki dönemi kapsayan Ehl-i sünnet kelamına "mütekaddimun dönemi", bu dönemin kelamcılarını ise "mütekaddimun kelamcıları" denir. Bu dönemde Eş'ari'nin fikirlerinin tam olarak yerleşmesini sağlayan Kadı Ebû Bekir el-Bakıllani (ö.403/1013), Abdulkahir el-Bağdadi (ö.429/1037) ve İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Me'ali el-Cüveyni (ö.478/1085) gibi isimler Eş'ari mütekaddimun kelamcılarını oluştururken; Mâtürîdî ekolünde Ebû Cafer et-Tahavi (ö.321/933) ve Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö.493/1100) Mâtürîdî mütekaddimun mütekellimlerinden sayılabilir.

Bu dönem mütekellimlerinin temel gayesi, Ehl-i Sünnet kelamının geliştirilip-yayılması, ehl-i bid'at ve sapık akımların ise yanlış fikirlerinin tespit edilip, Müslümanlar' ın bu fikirlerden uzak durmasını sağlamaya yönelik olmuştur. Kelam alanında dönemin genel özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

- a) Mantık ilminin kabul edilmemesi,
- b) İn'ikası edillenin (bir meseleyi ispat eden delilin fasit çıkması durumunda, o delilin ispata çalıştığı meselenin de fasit olması) kabul edilmesi,
- c) Felsefeye yer verilmemesi.²²⁹

²²⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınları, 2009), 26.

²²⁹ Gölcük- Toprak, *Kelâm-Tarih Ekoller Problemler*, 65.

Bu anlayış Gazzali ile birlikte değişmeye başlamıştır. Dolayısıyla Gazzali kelam ilminin yeni bir düzleme girmesini sağlamıştır. Onun söz konusu dönemde kelam ilmine getirdiği yenilikler şunlardır:

- a) Mantığı İslami ilimlere idhal etme,
- b) İn'ikası edille prensibini reddetme,
- c) Eserlerinde felsefi bahislere yer vererek, felsefenin İslam dünyasında kabulünü sağlama.²³⁰

Mâtürîdîliğin oluşum sürecini göz önüne aldığımızda, Daru'l-Cüzcaniyye ve Daru'l-İyaziyye adlı iki üst kolun ortaya çıktığını görmekteyiz. Daru'l-Cüzcaniyye, Semerkant' ta İmam A'zam Ebû Hanife' nin fikirleri doğrultusunda faaliyet gösteren ve İmam Mâtürîdî'nin içerisinde yetiştiği önemli bir yerdir. Bu kolun en önemli özelliği te'vile ve akli istidlale önem vermeleridir. Mâtürîdî'nin kitabının adını "*Te'vilatü'l- Kur'an*" koyması da te'vil meselesine bakışlarını yansıtmaları açısından dikkate değerdir.²³¹

Daru'l-İyaziyye ise Daru'l-Cüzcaniyye'nin aksine ehl-i hadis taraftarlığına yönelmiş, müteşabihatın te'viline ve istidlali bilgiye karşı çıkmıştır. Bu grubun nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle beraber, muhtemelen Daru'l-Cüzcaniyye'ye alternatif olarak Ebû Ahmet el-İyazi tarafından Semerkand'da kurulmuştur.²³²

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'ye baktığımızda, gerek İmam Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet'in reislerinden biri kabul etmesi gerekse akli istidlale önem veren bir mütekellim olması nedeniyle, onun Daru'l-Cüzcaniyye'nin diğer bir deyişle Semerkand'daki Ehl-i Rey grubunun bir temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz.

2.3. Pezdevî'nin Metodu

Kelamcımız Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, kelami problemleri işlerken sistemli bir yol izlemektedir. O, bir konuyu irdelerken özelde Mu'tezile, genelde ise Rafıziler, Kerramiler, Hariciler ve Cebriyye gibi Ehl-i Sünnet dışı kelam fırkalarının benimsedikleri fikirlerin yanlışlığını akli ve nakli delillerle

²³⁰ Gölcük- Toprak, *Kelâm-Tarih Ekoller Problemler*, 65.

²³¹ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 122- 131.

²³² Ak, *a.g.e*, 122- 131.

ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu sebeple Pezdevî'nin, klasik kalamî cedel metodunu kullandığını söylememiz mümkündür.

İmam Muhammed el-Pezdevî'nin ayet ve hadislere bakış açısını incelemek gerekirse, o genel olarak nassları lafzi/literal manalarına hamletmektedir. Mecazi anlamları ise bir karineye bağlı olarak kabul etmektedir.²³³

O kelami bir konuyu işlerken fazla detaya girmeden, kısa ve özlü bir şekilde ele almaktadır. Ele aldığı konularda öncelikle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü belirtmekte, ardından muhaliflerin konu hakkındaki görüşlerini serdetmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki Pezdevî'nin, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşü" olarak kast ettiği, aslında Hanefî-Mâtürîdî mütekellimlerin görüşüdür. Çünkü o, birçok yerde Ebû'l Hasan el-Eş'ari'nin (ö.324/935-36) görüşlerini müstakil olarak ele almakta ve bazı yerlerde onu eleştirmektedir.²³⁴ Bunun yanında İbn Küllâb el-Basri (ö.240/854[?])'nin bazı görüşlerini de tenkit eden Pezdevî, Eş'ari'yi ve İbn Küllâb'ı tenkitlerine rağmen Ehl-i Sünnet mütekellimlerinden kabul etmektedir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) ile aynı coğrafyada yetişmiş olan İmam Muhammed el-Pezdevî, Mâtürîdî' nin "*Kitabü't- Tevhid*"ini gereksiz uzatmalar, manasındaki kapalılık ve belirli bir plan dahilinde yazılmamış olmasını gerekçe göstererek tenkit etmektedir. Diğer taraftan o, Semerkantlı alimlerin yazdıkları eserleri de eksik bulması nedeniyle kendi eserini kaleme aldığını belirtmektedir.²³⁵

Özetle, Pezdevî' nin benimsediği yöntem, kendinden önceki kalam alimlerinin benimsediği; muhaliflerin görüşlerinin yanlışlığını ispat etme, kendi mezhebî doktrininin ise haklılığını ortaya koyma metodudur. Ancak Pezdevî' nin buradaki orijinallliği, yeri geldiğinde kendi ekolünün kurucusu olan Mâtürîdî'yi de eleştirebilecek derecede kalamcı bir kişiliği sahip olmasıdır.²³⁶ Örnek vermek gerekirse, Pezdevî, insanlardan olan peygamberlerin, meleklerden üstün olduğu meselesini tartışırken İmam

²³³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 128,164,169.

²³⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 3

²³⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 3; Mustafa Said Yazıcıoğlu,, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti* (Ankara: Otto Yayınları, 201.

²³⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 3.

Mâtürîdî' nin bu konuda yaratılanların en üstününün Hz. Peygamber olduğunu kabul ettiğini belirtmektedir. Ardından üstünlük/efdalîyet konusunda kendi görüşünü ortaya koyan Pezdevî, bunun üzerinde konuşulması gereken bir konu olmadığını söylemekte ve Mâtürîdî'yi eleştirmektedir.²³⁷ İmanın mahluk olup-olmadığı konusunda da Mâtürîdî'den farklı düşünen Pezdevî, iman mahluk olmadığını söylemektedir. O, iman mahluk/yaratılmış olduğunu kabul etmenin Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmekle bir olacağını söylemekte ve bu konuda İmam Mâtürîdî'ye muhalefet etmektedir.²³⁸

2.4. Pezdevî'nin Mezhebine Katkıları

Daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi, İmam Mâtürîdî uzun bir dönem ihmale uğramış, görüşleri ve düşünceleri gereken ilgiyi görmemiştir. Bu dönemde sadece Hanefî- Mâtürîdî gelenek içerisinde bulunan Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö.373/983), Ali b. Said Ebü'l Hasan er-Rüstüfeğni (ö.345/956) ve onun öğrencisi olan İbn Zekerîyya Yahya b. İshak eserlerinde İmam Mâtürîdî'den kısmen bahsetmişlerdir.²³⁹

Her ne kadar bahsi geçen mütekellimler İmam Mâtürîdî'den bahsetmiş olsalar da Mâtürîdî'nin, tanınmasının Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî vasıtasıyla olduğunu söyleyebiliriz. Zira İmam Muhammed el- Pezdevî'nin dedesi Abdülkerim b. Mûsâ b. İsa el-Pezdevî (ö.390/1000), İmam Mâtürîdî'nin öğrenciliğini yapmıştır. İmam Muhammed el-Pezdevî, ilk tahsilini babasından alarak, dedesinin hocası Mâtürîdî' nin "*Te'vilatü'l-Kur'an*" ve "*Kitabü't-Tevhid*" gibi birtakım eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Pezdevî, bu vasıta ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'yi tanıma fırsatı buldu.²⁴⁰ O, unutulmaya yüz tutmuş ve ihmale uğramış olan İmam Mâtürîdî'nin eserlerini ortaya çıkarmıştır. Onun *Kitabü't-Tevhid* hakkında "buldum" ifadesini kullanması, bu eserin uzun bir dönem gözden kaybolduğunu göstermektedir.²⁴¹

Her ne kadar Ebû Mansûr el-Mâtürîdî 333/944 yılında vefat etmişse de İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik XI. yüzyılda müstakil bir mezhep olarak konumunu sağlamlaştırmıştır. Başlangıçta Mâtürîdîlik; İyazî, Pezdevî ve

²³⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 209.

²³⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 222-223.

²³⁹ Detaylı bilgi için bkz; Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 163-174.

²⁴⁰ el-Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 4/98-99; el-Leknevî, *Kitâbü'l-Fevâ'idü'l-behiyye*, 188.

²⁴¹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 14.

Mekhuli-Nesefî ailelerin ilk halkayı oluşturduğu dar alandaki bir mezhepti. Mâtürîdîliğin neş'et ettiği Maverâünnehir topraklarının Abbasi iktidarının siyasi merkezine uzak oluşu ve Abbasi iktidarının Maverâünnehir'de kabul görmemiş olması nedeniyle İmam Mâtürîdî'nin görüşleri, yayılma imkânı bulamamış ve neredeyse unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.²⁴²

Ebü'l-Yüsr, *Usûlü'd-Din*'i yazarken üst tabakada bulunan ulema sınıfının kaynak olarak kullanacağı, halkın ise Ehl-i Sünnet inancını açık ve öz bir şekilde anlayabileceği bir metot izlemiştir. Pezdevî, Mâtürîdî'nin görüşlerini derli- toplu bir şekilde sunmuş, Mâtürîdî'nin eserlerindeki muğlaklık ve gereksiz uzatmalar yerine, sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Belirtmek gerekir ki, Ebü'l-Yüsr Pezdevî, kendi dönemine kadar Semerkantlı mütekellimler tarafından yazılan kelami eserleri yetersiz bulmuştur. O, *Usûlü'd-Din* adlı eserinde, Mâtürîdî'nin *Kitabü't-Tevhid* adlı eserinde kapalılık ve uzatmaların olduğunu, eserin tertibinde ise bazı zorluklar bulunduğunu ifade etmiş, eğer bu tür problemler olmasaydı bu eserin yeterli geleceğini, dolayısıyla *Usûlü'd-Din*'i yazmaya gerek kalmayacağını belirtmiştir.²⁴³ Ancak İmam Pezdevî her ne kadar, bu eserin yeterli geleceğini söylemiş olsa da kendi eserinde Mâtürîdî'nin bazı görüşlerini açık bir şekilde tenkit ederek, ona tam anlamıyla bağlı olmadığını ortaya koymuştur.²⁴⁴ Bu, onun hatalı olduğunu düşündüğü bir görüşle karşılaştığında bir mütekellim olarak, o görüşü tashih etmeyi kendisine görev edindiğini göstermektedir. Ayrıca onun, İmam Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnetin reislerinden görmekte beraber, bazı konularda tenkit etmesi, Mâtürîdî kelamının gelişimi açısından oldukça önemlidir. Zira ondan sonra gelen bazı Mâtürîdî mütekellimler de İmam Mâtürîdî'ye bağlı olduklarını belirtmelerine rağmen, Mâtürîdî'nin bazı görüşlerini eleştirmiş ve kendi kanaatlerini ortaya koymuşlardır.²⁴⁵

Ahmet Ak'ın da belirttiği gibi, Hicri 370/980'den 470/1077 arasını kapsayan yaklaşık yüz senelik dönemde, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den bahseden bir eser mevcut değildir.²⁴⁶ Bu itibarla İmam Muhammed el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-Din* adlı eserini, İmam Mâtürîdî'nin ikinci tanınma

²⁴² Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 142-146.

²⁴³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 14.

²⁴⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 2-3, 203-204, 207-211.

²⁴⁵ İbn Hümâm, *Müsâvere*, 85,111,180.

²⁴⁶ Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî*, 199.

döneminin ilk eseri olduğunu söyleyebiliriz. Pezdevî eserde, "*Ebû Hanîfe, usul ve fîru'da bizim imamımız ve önderimizdir.*"²⁴⁷ diyerek Ebû Hanîfe'yi önder kabul etmekte, ikinci sırada ise İmam Mâtürîdî'yi ön plana çıkararak, görüşlerini benimseyip savunmaktadır. Onun Mâtürîdî'yi önder kabul ettiğini; Mâtürîdî hakkında "imam, şeyh, Ehl-i Sünnetin imamı" gibi övücü ifadeler kullanmasında görmek mümkündür.²⁴⁸ Pezdevî'nin, ihmale uğrayan İmam Mâtürîdî'yi ön plana çıkarıp, Ehl-i Sünnetin reislerinden kabul etmesi, Mâtürîdîlik için tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Pezdevî yazdığı eserlerle, kendisinden sonra gelen Mâtürîdî mütekellimlerin yeni eserler yazmaları için, önemli bir adım atmıştır. Onun yetiştirdiği öğrenciler, Mâtürîdîliği Orta Asya'dan bugün yaşadığımız Anadolu toprakları da dahil pek çok bölgeye taşımışlardır.²⁴⁹

Ebü'l-Yüsr, Mâtürîdî düşüncüyü devam ettirecek ve yayılmasına katkı sağlayacak, birçok öğrenci yetiştirmiştir. *Te'vilatü'l-Kur'an* şarihi Alaüddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandi (ö.539/1144) ve *el-Akaidü'n-Nesefiyye* müellifi Ebû Hafs Necmüddin Ömer en-Nesefî (ö.537/1142) bu öğrencilerin en önemlilerindendir.

Ayrıca Pezdevî'nin hadis imla ettirmesi bölgede bulunan hadis taraftarlarının özelde kendisine, genelde ise Mâtürîdîliğe teveccüh etmelerini sağlamış olabilir. Nitekim öğrencisi Ömer en-Nesefî, İmam Pezdevî'den sonra hadis öğrenimine önem vermiş ve Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak el-İsbicabi es-Semerkandi (ö.454-535/1062/1140)²⁵⁰ Ömer en-Nesefî senediyle hadis rivayet etmiştir.²⁵¹

İmam Pezdevî, daha önce geçtiği gibi Buhara ve Semerkant da kadı olarak görev yapmıştır. Onun bu görevde bulunması tabii olarak halkla iç içe olmasına zemin hazırlamış ve Mâtürîdîliğin halk tabanında yayılmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Pezdevî'nin Buhara ve Semerkant gibi önemli ilim

²⁴⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 3.

²⁴⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 14.

²⁴⁹ Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Hakan Yıldızhan, "Türkistan'dan Anadolu'ya Kelâmî Mirasın Nakli; 11-13. Yüzyıllarda Türk-İslam Düşüncesinin Dönüşümü", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi Özel Sayı* (Ekim 2025), 65.

²⁵⁰ el-Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/591-592; el-Leknevî, *Kitâbü'l-Fevâ'idü'l-behiyye*, 124.

²⁵¹ el-Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/592.

merkezlerinde kadılık görevi yapmış olması, Mâtürîdîliğin devlet tarafından benimsendiğini ve desteklendiğini de göstermektedir.

İmam Muhammed el-Pezdevî'ye göre İmam Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini aynen kabul eden ve sistemleştiren bir şahsiyettir.²⁵² O, tekvin konusunu işlerken Mâtürîdî'nin "İcad, mevcuttan başkadır, icad hadis değildir. Ancak ezeldir." diyerek sünnet ve cemaat ehlinin bu görüşünü düzelttiğini belirtmektedir. Konunun devamında da "*Ebû Hanîfe'nin ve ashabının mezhebi de budur.*" demek suretiyle, Mâtürîdî'yi Ebû Hanîfe' nin görüşlerini olduğu gibi benimseyip, yanlış anlaşılan fikirlerini düzelten bir kişilik olarak görmektedir.²⁵³

Pezdevî, yazdığı eserlerde, özellikle de *Usûlü'd- Din*'de "*Ehl-i Sünnet*" ifadesini sıkça kullanır. Onun bu ifadeyle kast ettiği, Maverâünnehir bölgesindeki Hanefî-Mâtürîdî inancıdır. Zira o, Ehl-i Sünnet'in kurucularından sayılan Ebû Muhammed Abdullah b. Said b. Küllâb el-Kattan el-Basri (ö.240/854?)'yi ve ayrıca Eş'arîliğin kurucusu Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebi Bîşr İshak b. Salim el-Eş'ari el-Basri (ö.324/935-36)'yi eleştirir. Eş'ari'nin yazdığı eserlerin çoğunun Mu'tezile'ye yönelik olduğunu belirten Pezdevî, Eş'ari'yi ve İbn Küllâb'ı Ehl-i Sünnet'ten kabul etmekle beraber, onların bazı meselelerde hata ettiklerini ifade eder.²⁵⁴ Pezdevî'ye göre İbn Küllâb ve Ebû'l-Hasen el-Eş'ari'nin Ehl-i Sünnetle ihtilaf ettikleri meseleleri şöyle sıralayabiliriz;

a) Ebû'l-Hasen el-Eş'ari'nin ihtilafları;

Eş'ari'ye göre, Allah' ın fiil ve sıfatları yoktur. Fiil/tekvin ile meful/mükevven birdir. Pezdevî bunu eleştirerek, Allah Teala' nın rahmet, rızıklandırma, yaratma gibi sıfatlarının bulunduğunu, diğer sıfatları gibi zatının aynı da gayrı da olmadıklarını belirtir. Ona göre Eş'ari' nin en hatalı görüşü budur.²⁵⁵

²⁵² el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 14.

²⁵³ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 77.

²⁵⁴ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 14.

²⁵⁵ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 45- 46.

Pezdevî, Eş'ari'nin Allah (cc)'ın küfre ve günaha rıza gösterdiği kanaatinde olduğunu ifade eder. Ardından bunun hatalı bir görüş olduğunu, Allah' ın küfre ve günaha rızasının olmadığını ifade eder.²⁵⁶

Eş'ari'nin iman tanımını da hatalı bulan Pezdevî, iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar değil; sadece kalp ile tasdik olduğunu, ancak dil ile ikrarın dünyada kişiye yapılacak muamele bakımından önemli olduğunu vurgular. Ona göre aslolan kalbin tasdikidir.²⁵⁷

b) İbn Küllâb'ın ihtilafları;

Pezdevî, İbn Küllâb' ın "said şaki, şaki de said olmaz" görüşünü eleştirir. Zira İbn Küllâb'a göre Vahşi (ra) ve Ebû Süfyan (ra), Müslüman olmadan önce de said idiler. Ancak Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşü İmam Pezdevî'nin de belirttiği üzere "said, şaki olur, şaki de said olur." şeklindedir. Buradan hareketle İbn Küllâb'ın, Hz. Hamza (ra)'nın şehadetine sebep olan Vahşi (ra) ve Müslümanlarla uzunca bir dönem mücadele içerisine girmiş olan Ebû Süfyan (ra) hakkındaki görüşü hatalıdır.²⁵⁸ Ayrıca İbn Küllâb'ın Allah'ın esmasının Onun zatı olmadığı gibi, onun zatının gayrı da olmadığı fikrini de Pezdevî tenkit etmekte ve hatalı bulmaktadır.²⁵⁹

Pezdevî'nin tüm bu tenkit ve eleştirilerine ilaveten o, "*Usûlü'd-Din*" adlı eserinin mukaddimesinde, Kindi (ö.252/866), Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbai (ö.303/916), İbrahim en-Nazzam (ö.231/845) ve Kadi Abdülcebbar (ö.415/1025)'ın kitaplarını inceleyen kişiyi bid'ate düşüreceği endişesiyle uzak durulması gerektiğini savunur. Bununla beraber Eş'ari (ö.324/935-36) ve İbn Küllâb (ö.240/854)'ın belirli konulardaki yanlış görüşleri bilindikten sonra, onların eserlerinin ise incelenmesinde bir mahsur olmayacağını belirtir.

Sonuç olarak İmam Muhammed el-Pezdevî'nin kadılık görevini icra etmesi, birçok talebe yetiştirmesi, Ebû Hanife'nin benimsemiş olduğu Ehl-i Sünnet akidesini İmam Mâtürîdî'den nakiller yaparak anlatması, İmam

²⁵⁶ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, 151.

²⁵⁷ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, s. 148- 149.

²⁵⁸ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, s. 177- 178; Geniş bilgi için bkz: Tefvîk Yücedoğru, *İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 134-152.

²⁵⁹ el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, s. 93; Geniş bilgi için bkz: Yücedoğru, *a.g.e*, s. 76- 98.

Mâtürîdî'nin bazı eserleri hakkında "buldum" ifadesini kullanması -ki bu, eserlerin uzun bir dönem kayıp olduğu izlenimi vermektedir.- İmam Mâtürîdî'nin ve Mâtürîdîliğin dönemin idaresi ve halk arasında neşvü nema bulmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Yukarıda saydığımız sebeplerden ötürü Mâtürîdîliğin Hicri IV/X. asrın sonlarında teşekkül ettiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Maveraünnehir bölgesinin önemli şehirlerinden olan Buhara ve Semerkant' da hayatını geçirmiş olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, büyük ölçüde Mâtürîdî kelim kolüne bağılı kalarak, birçok kelami konuyu kendi zaviyesinden incelemiştir.

İmam Pezdevî kelami sistemini kurarken, taklitçi bir tavır takınmak yerine, problemlerin çözümüne yönelik yapıcı bir metot izlemiştir. O, bilgi konusunu ve bilgiye ulaşmada aklın, duyuların ve haberin önemini vurgulamıştır. Onun bilgi konusuna kelami perspektiften bakması, tasavvuf ehlinin bilgi kaynaklarından kabul ettikleri ilhamı, bilgi edinme yollarından saymamasına neden olmuştur. Bu da onun kelami kişiliğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Pezdevî'nin Allah telakkisi ezeli ve ebedi olan, diğ er bir değış le başlangıcı ve sonu bulunmayan ve mahlukata ait cevher, cisim ve arazlardan hali bir ilah anlayışıdır. Allah Teala (cc) zaman ve mekândan münezzeh, kendisine özgü zati ve subuti sıfatlarla muttasıf, eşi ve benzeri bulunmayandır.

Onun peygamber anlayışı, Kur'an-ı Kerim'in de sıklıkla üzerinde durduğu beşer- peygamber temasıyla uygunluk göstermektedir. Cenab-ı Hakk'ın bildirdiğ inin dışında, peygamberin gayb hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını ve dini tebliğ in dışında kalan konularda hata yapabileceğini belirtmesi, onun Kur' an' a vukufiyetine iş aret etmektedir.

İmanın özünün tasdik olduğunu belirten Pezdevî, ameli imandan sayan grupları tenkit etmiştir. Her ne kadar kelamcı bir kişiliğ e sahip olsa da bulunduğ u sosyo-kültürel çevreyi gözlemleyen Pezdevî, taklit yoluyla edinilen imanın geçerliliğini savunmuştur.

Ahret aleminin imkanını nakli delillerle açıklamanın yanında, daha çok insandaki adalet duygusundan yola çıkarak, ahireti akli delillerle de ortaya koymaya çalışması kelim alanındaki yetkinliğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Pezdevî, devlet başkanlığı meselesinin Şia'nın aksine, halkın seçimiyle olması gerektiğini ifade etmiş, meseleyi toplumun huzur ve barışıyla alakalı

bir mesele olarak telakki etmiştir. O, devlet başkanı seçimini halkın inisiyatif ve seçimine bırakarak, yönetimde teokratik bir düzen yerine halka dayalı cumhuri bir sistemi benimsemiştir. Onun düşüncesine göre imamet, sosyal bir gerekliliktir.

Kelamcımız genel olarak Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin din anlayışı çerçevesinde düşünce dünyasını şekillendirmiş, bu sebeple yaşadığı dönemde, zulüm ve adaletsizlik yapan yöneticilerin eleştirilebileceğini belirtmektedir. O, yöneticilere mutlak itaatin hatalı bir davranış olduğunu, bununla beraber yaptığı hatalar sebebiyle, devlet başkanına hiçbir surette baş kaldırılmasını kabul etmemiştir. Onun bu tavrı, yapılan hataları ve yanlışları yapıcı eleştirilerle düzeltme çabasından ileri gelmektedir. Pezdevî'nin imametle alakalı kendinden sonraya aktardığı görüş ve rivayetler, kendisinden önce imamete bakışı yansıtmaları açısından önemlidir. Geçmişten gelen ve Pezdevî'de de kısmen tekamülünü tamamlayan bu birikim, içinde yaşadığımız asra kadar etkileri devam etmiş bir müktesebattır.

Pezdevî' nin en öne çıkan özelliği İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîliğin unutulmaya yüz tuttuğu bir dönemde, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin önemli temsilcilerinden birisi haline gelmiş olmasıdır. Onun; İmam Mâtürîdî'nin tanınmasına önayak olması, Hanefî-Mâtürîdî geleneği temel alarak eserler yazması, sonraki dönemlerde adları ve eserleri sıkça anılan öğrenciler yetiştirmiş olması, ilim ve kültür bakımından oldukça kıymetli olan Buhara ve Semerkant şehirlerinde halkla iç içe kadılık görevini ifa etmiş olması İmam Mâtürîdî'nin bilinip tanınması ve Mâtürîdîliğin bir mezhep olarak teşekkül edip yayılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Ayrıca onun Mâtürîdî'yi Ebû Hanife'den sonra Ehl-i Sünnetin en önemli reislerinden kabul etmesi, Hanefî-Mâtürîdî geleneğe bağlılığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bununla beraber Pezdevî'nin yeri geldiğinde İmam Mâtürîdî, Ebû'l Hasan el-Eş'ari ve İbn Küllâb gibi Ehl-i Sünnet kelamının oluşumunda mihenk taşı kabul edilen şahsiyetleri, bazı görüşleri veya onların eserlerindeki bazı eksikliklerden dolayı tenkit etmesi, kelam alanındaki yetkinliğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Onun bu duruşu, kendisinin taklitten çok, özelde Mâtürîdîliği, genelde ise Ehl-i Sünnet kelamını sağlam bir zemin üzerine oturtma çabası olarak görülmelidir.

Çalışmamız sonucunda şunu gördük ki İmam Pezdevî çeşitli etkenler sebebiyle, unutulmuş ve tarihin tozlu raflarına terk edilmiştir. İmam Mâtürîdî ve Maturiliğin yayılmasına büyük katkıları olan bu alim hakkında, daha velud çalışmaların yapılabileceği kanaatindeyiz. Konuyu araştırmak isteyen ilim adamlarının karşılaştıkları en büyük problem -bizim de yaşadığımız- kaynak problemi olacaktır. Ancak ilerleyen dönemlerde İmam Pezdevî'nin daha önce zikrettiğimiz eserlerinin ortaya çıkması veya kendisi hakkında kelam geleneği içerisindeki bilginler tarafından yazılmış eserlerinin ortaya çıkması durumunda, daha kapsamlı çalışmaların yapılabileceği kanaatini taşımaktayız. Bu çalışmamızın da Muhammed el-Pezdevî'nin tanınması ve hak ettiği konuma kavuşması için bir basamak olarak görmekteyiz.

Netice olarak söyleyebiliriz ki Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî kendi dönemine kadar olan müktesebatı iyi tetkik etmiş, anlamsız ve sonuçsuz kalacak kelami tartışmalara girmeksizin Hanefî-Mâtürîdî geleneği takip ederek Ehl-i Sünnet akidesini sade ve anlaşılır bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 2009.

Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Alıcı, Mustafa. “Şefaât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 22: 412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.

Aruçi, Muhammed. “Pezdevî, Ebü'l-Yüsr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 34: 265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *Kitâb Temhîdû'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Bedir, Murteza - Koca, Ferhat. “Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 34: 266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Coşkun, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.

Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed. *Kitâbü't-ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâitü'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Es'ad Temîm. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1992.

Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 31: 391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çetin, Osman. *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2010.

Ebü Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-ekber". *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde. haz. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.

Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Kitâbü'l-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyği ve'l-bida'*. thk. Hammûde Garâbe. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Mûsâllîn*. thk. Hellmut Ritter. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2005.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 16: 115-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.

Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Gölcük, Şerafettin. "Türkistanlı Bir Kelâmcı: İmam Muhammed Pezdevî". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985).

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm: Tarih, Ekoller, Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2010.

Gün, Faruk. "Çağdaş Dönemde Kelâm İlmi -Metodolojik ve Problematik Bir İnceleme-". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 352-379.

Gün, Faruk. "Gayb Âlemini Bilmenin İmkânı Üzerine Bir İnceleme". *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 150-168.

Günel, Mehmet Emin. "Gayb Bilgisi Hakkında Kur'an'a Aykırı Yorumların Sebep Olduğu İnanç Problemleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Haziran 2020), 107-136.

Hamevî, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.

Hatipoğlu, M. Said. "Hilâfetin Kureyşliliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978).

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.

İbn Hümâm, Kemâlettin Ebû Şerîf. *Kitâbü'l-müsâmera fî şerhi'l-müsâyera*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2006.

İbn Kutlûboğa, Ebü'l-Fedâ Zeyneddîn Kâsım. *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Bağdat: Dâru'l-Kalem, 1962.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996.

Kâdî Abdülcabbâr, Ahmed. *Şerhu usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996.

Karadaş, Cafer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Kâtip Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Kuraşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Kutlu, Sönmez. "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (2003).

Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Otto Yayınları, 2016.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed. *Kitâbü'l-Fevâidi'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Dâru'l-Erkâm, 1906.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1909.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-Mısriyye, t.y.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultânîyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. thk. Hâlid Abdülatîf. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1990.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn. *Sahîh-i Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-keâm fî akâidi ehli'l-İslâm*. Dimaşk: Dâru'l-Ferfûr, 2000.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Claude Salame. Dimaşk: Institut Français de Damas, 1993.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Temhîd fî usûli'd-dîn*. thk. Abdülhay Kâbil. Kahire: Dâru's-Sekâfe Yayınları, 1987.

Özarlan, Selim. “Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006).

Özarlan, Selim. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Özaydın, Abdülkerim. “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 29: 215-219. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özaydın, Abdülkerim - Hacıemmioğlu, Necmettin. “Karahanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 24: 182-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Kitâb fîhi ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*. thk. Abdülkâdir b. Yâsîn el-Hatîb. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1383/1963.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn (Ehl-i Sünnet Akaidi)*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Kitâbü'l-muhassal: Efkarü'l-mütekaddimîn ve müteahhirîn mine'l-hükemâi ve'l-mütekellimîn*. thk. Hüseyin Atay. Kahire, 1991.

Sâbûnî, Nüreddîn. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1978.

Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 22: 216-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sofuoğlu, Cemal. “Gadîr-i Hum Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984).

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelâm*. thk. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.

Taftazânî, Ebü'l-Vefâ. *Ana Konularıyla Kelâm*. çev. Şerafettin Gölcük. Konya: Kitap Dünyası, 2000.

Taşköprizâde, İsmâmeddin Ahmed Efendi. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde*. nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekrî. Kahire, 1968.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2009.

Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya: Tekin Kitabevi, 2005.

Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 36: 64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ünverdi, Mustafa. *Dinî Açıdan Taklit*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

Ünverdi, Veysi, *Mutezile ve İmamet*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

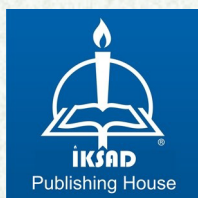
Yıldızhan, Hakan. “Türkistan’dan Anadolu’ya Kelâmî Mirasın Nakli; 11-13. Yüzyıllarda Türk-İslam Düşüncesinin Dönüşümü”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi Özel Sayı* (Ekim 2025): 65-83.

Yurdagür, Metin. “Fetret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 12: 475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yurdagür, Metin. *Maveraünnehir’den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

Yücedoğru, Tefik. *İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *A ‘lâmü’n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.

ISBN: 978-625-378-390-7